

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ

МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Факультет історії і міжнародних відносин

Кафедра культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін

Кваліфікаційна робота

**на тему: «ВИВЧЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ ЧЕРЕЗ
АНАЛІЗ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОЇ ТЕМАТИКИ ЖУРНАЛУ «ЧЕРВОНИЙ
ПЕРЕЦЬ» (1927–1933 РР.) НА УРОКАХ ІСТОРІЇ»**

Використання чужих ідей,
результатів і текстів мають
посилання на відповідне
джерело

_____ Д.І.Кропивницький
(Підпис) (ініціали,прізвище)

Здобувача другого (магістерського) рівня вищої освіти
галузі знань 01 Освіта / Педагогіка,
спеціальності 014 Середня освіта,
за предметною спеціальністю 014.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта)
Кропивницького Дмитра Івановича

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Жмуд Наталка Вікторівна

Розширена шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис)

_____ (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис)

_____ (ініціали, прізвище)

_____ (підпис)

_____ (ініціали, прізвище)

_____ (підпис)

_____ (ініціали, прізвище)

м. Вінниця – 2025

АНОТАЦІЯ

Кропивницький Д.І. Вивчення тоталітарного сталінського режиму через аналіз релігійно-церковної тематики журналу «Червоний Перець» (1927 – 1933 рр.) на уроках історії – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти магістра за спеціальністю 014. Середня освіта, предметною спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта). – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2025.

Мета роботи – дослідити процес формування знань учнів про тоталітарний сталінський режим через аналіз релігійно-церковної тематики журналу «Червоний Перець». Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури. Перший розділ присвячений історіографії, джерельній базі та методології наукового дослідження. Другий розділ висвітлює антирелігійну політику тоталітарного сталінського режиму кінця 1920 – початку 1930-х рр. через призму гумористично-сатиричного видання «Червоний Перець». У третьому розділі зосереджується увага на методичних підходах до вивчення антирелігійної політики тоталітарного сталінського режиму на уроках історії. **Висновки.** Одночасно із згортанням політики НЕПу та коренізації, вкінці 1920-х – на початку 1930-х років сталінський тоталітарний режим встановлює повний контроль над церквою, що фактично призвело до знищення духовенства як соціальної верстви та руйнування національної церкви. Опір українського селянства антирелігійному тиску та насильницькій колективізації став наймасштабнішим серед радянських республік. Влада відреагувала на спротив штучним Голодомором-геноцидом 1932–1933 рр. і масовими репресіями. Увиразнення українського контексту сталінського тоталітарного режиму сприятиме формуванню національної свідомості учнів, зміцненню опірності російському агресору та єдності у боротьбі за незалежність України. **Ключові слова:** сталінський тоталітарний режим, антирелігійна політика, сатирично-гумористичний часопис «Червоний Перець», УРСР, кінець 1920 – початок 1930-х років.

SUMMARY

Kropyvnytskyi D.I. Studying the totalitarian Stalinist regime through the analysis of the religious and church themes of the magazine «Chervony Perets» (1927 – 1933) in history lessons – Qualification work in the form of a manuscript.

Qualification work for obtaining a higher education degree of Master in the specialty 014. Secondary education, subject specialty 014.03 Secondary education (History and civic education). – Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi, Vinnytsia, 2025.

The purpose to investigate the process of forming students' knowledge about the totalitarian Stalinist regime through an analysis of the religious and church themes of the magazine «Chervony Perets». The master's thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions, a list of sources and literature. The first chapter is devoted to historiography, source base and methodology of scientific research. The second chapter highlights the anti-religious policy of the totalitarian Stalinist regime of the late 1920s and early 1930s through the prism of the humorous and satirical publication «Chervony Perets». The third chapter focuses on methodological approaches to studying the anti-religious policies of the totalitarian Stalinist regime in history lessons. **Conclusions.** Simultaneously with the winding down of the NEP and indigenization policies, in the late 1920s and early 1930s, Stalin's totalitarian regime established complete control over the church, which actually led to the destruction of the clergy as a social stratum and the destruction of the national church. The resistance of the Ukrainian peasantry to anti-religious pressure and forced collectivization became the most extensive among the Soviet republics. The authorities responded to the resistance with the artificial Holodomor-Genocide of 1932–1933 and mass repressions. The expression of the Ukrainian context of Stalin's totalitarian regime will contribute to the formation of students' national consciousness, strengthening resistance to the Russian aggressor, and unity in the struggle for the independence of Ukraine. **Keywords:** Stalin's totalitarian regime, anti-religious policy, satirical and humorous magazine «Chervony Perets», Ukrainian SSR, late 1920s – early 1930s.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Стан наукового висвітлення проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	17
1.3. Методологія дослідження.....	20
РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ ВКІНЦІ 1920 – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР. (НА ПРИКЛАДІ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОЇ ТЕМАТИКИ ЖУРНАЛУ «ЧЕРВОНІЙ ПЕРЕЦЬ»).....	24
2.1. Законодавча база антирелігійних кампаній.....	24
2.2. Форми та методи конструювання атеїстичного світогляду.....	28
2.3. Образ «ворога» в антирелігійній пропаганді	35
РОЗДІЛ III. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ УЧНІВ ПРО СТАЛІНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ.....	56
3.1. Аналіз навчально-методичного комплексу з історії України та всесвітньої історії для 10 класу.....	56
3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення у шкільній практиці.....	60
3.3. Виховний захід на тему «Боротьба з релігією: преса на службі сталінського тоталітарного режиму (на прикладі журналу «Червоний Перець»)» для 10 класу.....	67
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	77

ВСТУП

Актуальність дослідження. Знання власної історії має велике значення для свідомого громадянина і патріота своєї держави. Тому підготовка компетентних вчителів історії є важливим завданням для поглиблення у молодого покоління пізнавального інтересу до історико-культурної спадщини, розвитку критичного мислення, зміцнення громадянської позиції та національної ідентичності.

Історична освіта зобов'язана чутливо реагувати на суспільні виклики і запити сьогодення, одним із яких є потреба осмислення історичного минулого, зокрема в контексті подолання колоніального (імперського, радянського) історіописання з позицій сучасної політики декомунізації, дерусифікації, деколонізації.

Російсько-українська війна загострила увагу до вивчення сталінського тоталітаризму, що суттєво вплинув на формування ідеології рашизму.

Серед стратегічних напрямів більшовицької політики кінця 1920 – початку 1930-х років одночасно із згортанням політики НЕПу та коренізації стало посилення антирелігійного тиску, що призвело до цілеспрямованого знищення священства як духовної опори українського традиційного суспільства та селянства як найчисельнішої соціальної верстви та носія етнічної ідентичності.

На опір українського селянства насильницькій колективізації та антирелігійному тиску, що став наймасштабнішим серед радянських республік, сталінський режим відреагував штучним Голодомором-геноцидом 1932–1933 рр. і масовими репресіями. Це в результаті призвело до колосальних демографічних втрат, незворотних економічно-соціальних змін, глибокої психологічної національної травми, яка продовжує й до сьогодні впливати на політичне та соціокультурне життя українців.

Важливу роль у формуванні антирелігійного світогляду відіграли радянські засоби масової інформації, один з головних інструментів атеїстичної пропаганди та конструювання конформістського суспільства.

Особливо популярними серед широких верств населення завдяки доступній і зрозумілій сміховій мові стали сатиричні періодичні видання. Висміюючи суспільні недоліки та зображаючи гостросоціальні питання у карикатурних формах, вони водночас утверджували «правильні» ідеологічні наративи.

Одним із таких видань, що відіграло важливу роль у насадженні антирелігійної пропаганди та формуванні атеїстичного світогляду, був гумористично-сатиричний журнал «Червоний Перець» (далі – ЧП).

Об’єкт дослідження – тоталітарний сталінський режим.

Предмет дослідження – процес формування знань учнів про тоталітарний сталінський режим через аналіз релігійно-церковної тематики журналу ЧП.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з кінця 1920-х до початку 1930-х рр. Нижня хронологічна межа визначається посиленням антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму та відновленням функціонування журналу ЧП. Верхня межа обумовлена початком Голодомору-геноциду, розгортанням репресій, зокрема проти членів редакції, і припиненням діяльності часопису.

Територіальні рамки: у роботі досліджуються українські землі, які на кінець 1920-х – початок 1930-х років входили до складу УРСР.

Мета дослідження – дослідити процес формування знань учнів про тоталітарний сталінський режим через аналіз релігійно-церковної тематики журналу ЧП.

Відповідно до мети сформульовані такі **завдання**:

1) систематизувати та узагальнити наявні джерела, наукову та навчально-методичну літературу, що стосуються теми в контексті її висвітлення у сучасній школі;

2) розглянути нормативно-правову базу проведення антирелігійних кампаній;

3) проаналізувати релігійно-церковну тематику журналу ЧП (1927–1933 рр.) як джерело до вивчення антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму;

4) визначити місце теми сталінського тоталітарного режиму, зокрема антирелігійної політики, в шкільному курсі історії та з'ясувати стан вивчення проблеми в шкільній практиці;

5) розробити методику інтеграції матеріалів дослідження в освітній процес, а також продемонструвати шляхи їх ефективного використання для поглиблення знань учнів про сталінський тоталітарний режим.

Новизна роботи полягає в тому, що вперше здійснено спробу поєднати дослідження тоталітарного сталінського режиму через висвітлення антирелігійної політики на сторінках журналу ЧП (1927 – 1933 рр.) із методикою його вивчення у шкільному курсі історії. Новизна роботи полягає також у введенні до наукового обігу наративних (фейлетони, гуморески, анекдоти, оповідання тощо) та візуальних (шаржі, карикатури, плакати, колажі тощо) текстів 32 номерів.

Теоретична цінність роботи полягає у міждисциплінарному підході (історичному, соціологічному, антропологічному, культурологічному, літературознавчому, психологічному, педагогічному тощо) до вивчення особливостей становлення тоталітарного сталінського режиму на українських землях та окресленні нових теоретико-методологічних проблем при подальшому вивченні цієї теми.

Практичне значення магістерської роботи полягає у використанні ефективних методів, форм, засобів та прийомів вивчення сталінського тоталітарного режиму в освітньому процесі та сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів, розвиває історичну та громадянську компетентність.

Апробація результатів дослідження. Дипломна робота була апробована на таких наукових форумах: VIII Всеукраїнській студентській

науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики» (Миколаїв, 4 квітня 2025 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені в таких статтях:

1. Кропивницький Д. Відображення антирелігійної кампанії в УРСР у 1929 – 1930-х рр. на сторінках журналу «Червоний Перець». *Вісник студентського наукового товариства факультету історії і міжнародних відносин*. Вип.21. Збірник наукових праць. Вінниця: ТОВ «Друк», 2025. С. 11–15.
2. Кропивницький Д. І., Жмуд Н. В. Антирелігійна пропаганда на сторінках сатирично-гумористичного журналу «Червоний Перець»: огляд за 1932 рік. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики: матеріали VIII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції*. 4 квітня 2025 року. Миколаїв : НУК ім. адм. Макарова, 2025. С. 113–116.

Структура роботи: дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури.

Повний обсяг дипломної роботи складає 89 сторінок, основний текст 74 сторінки. Список використаних джерел та літератури нараховує 143 позиції.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового висвітлення проблеми

Проблематика антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму упродовж тривалого часу залишалася в межах заідеологізованої інтерпретації, зумовленої як політичною кон'юнктурою радянської історіографії, так і обмеженим доступом до джерел. У другій половині ХХ століття радянські дослідники трактували антирелігійні кампанії як «боротьбу за звільнення трудящих від релігійного дурману», не акцентуючи уваги на репресивних механізмах, порушенні прав віруючих, знищенні культових споруд тощо.

Здобуття Україною незалежності стало поворотним моментом для вивчення цієї проблематики.

Досліджуючи тему, ми залучали 2 основні групи наукових праць, що присвячені:

- 1) висвітленню антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму;
- 2) антирелігійній пропаганді радянських ЗМІ, зокрема гумористично-сатиричному журналу ЧП.

Так, у першій групі варто згадати праці В. Васильєва, В. Єленського, А. Киридон, О. Онищенко, В. Бевза, І. Гирича та інших дослідників, які зробили важливий внесок у переосмислення ролі релігії в радянському суспільстві та вивчення механізмів антирелігійної пропаганди.

Наприклад, В. Єленський у своїх роботах детально аналізує законодавчі акти радянської влади щодо релігійних організацій та їхнє практичне застосування, показуючи системний характер утисків [80].

На основі нових концептуально-теоретичних, науково-методологічних підходів та широкого джерельного масиву крізь призму розвитку суспільства (настрої соціуму, порушення усталених норм поведінки тощо) А. Киридон

торкнулася відносин церкви і радянської влади у 1930-х рр. [98], [99]. У працях розкрито трансформацію релігійної свідомості населення. Науковиця пропонує новий дискурс розгляду цієї проблеми у площині «держава – церква – суспільство», тобто йдеться не лише про впровадження більшовицької моделі державно-церковних відносин, а про стан самого суспільства.

Грунтовні дослідження проблеми взаємовідносин між радянською владою та релігійними організаціями здійснював О. Ігнатуша. Дослідник розкрив основні методи антирелігійної кампанії та реакцію на неї населення [86].

На основі аналізу архівних матеріалів органів держбезпеки О. Бажан проаналізував релігійні репресії в Україні проти духовенства та вірян [51].

Для висвітлення нашої теми цінною є монографія О. Чучаліна «Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті роки». Автор через культурно-просвітницьку діяльність висвітлює взаємовідносини між радянською владою та православною церквою [140].

Важливо згадати дослідження Т. Бобко, що характеризує долю православного духовенства в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст. [58].

Науковці приділяють увагу ідеологічним кампаніям проти релігії в межах культурної революції 1930-х років, що супроводжувалася активізацією діяльності Ліги войовничих безбожників, заборонами богослужінь, нищенням духовенства й культу. Вони чітко підкреслюють тезу, що культурна революція, спрямована на формування «нової людини», передбачала викорінення релігійних вірувань як несумісних з науковим світоглядом [38], [76].

Серед зарубіжних студій, які висвітлювали більшовицьку антирелігійну політику у зазначений період, варто відзначити праці Д. Харбера, який приділив увагу впливу Голодомору-Геноциду 1932–1933 рр. на релігійне життя в Україні [37].

До другої групи включаємо дослідження, присвячені місцю і ролі пропагандистським сатиричним виданням у формуванні радянської антирелігійної риторики. Періодика завжди виконувала важливу роль як джерело відображення подій та інструмент конструювання суспільної думки. Особливо важливими для поширення офіційної ідеології періодичні видання були в перші десятиліття становлення радянської влади

Загалом політичному гумору у вітчизняній історіографії приділено недостатньо уваги.

Одним з перших його дослідників на пострадянському просторі є А. Дмитрієв, який спробував визначити політичний гумор шляхом встановлення зв'язку між дихотомією «серйозне – комічне» та політикою. На думку дослідника, в новітній час політику стали розглядати як стан цієї дуальної опозиції, як здолаття існуючого протиріччя між цими полюсами. А політичний гумор можна визначити як ставлення до політичного об'єкту, яке поєднує в собі кумедне трактування із внутрішньою серйозністю. Автор вважає, що гумор є невід'ємним атрибутом політичного процесу, своєрідною реакцією на концентрацію влади в суспільстві.

Деякі культурологи, наприклад, не виділяють політичний гумор як окремий культурний феномен, а розглядають його в контексті радянської «сміхової культури» [81, с. 17–19].

Науковці відзначають, що радянський політичний гумор був серед інструментів впливу на людину заради будівництва комунізму. Саме в такому контексті характеризують журнал сатири та гумору «Крокодил» [81, с. 19].

В історіографії мало робіт, присвячених політичному гумору саме Радянської України.

Так, Ю. Каганов досліджує відображення Радянської України в політичних анекдотах. Він, як і більшість авторів, що студіювали радянський політичний гумор, особливо не зосереджується на з'ясуванні відмінностей такого типу гумору в Радянській Україні від загального радянського масиву [93]. Деякі дослідники намагаються віднайти українську специфіку

політичних анекдотів в жанрових особливостях, а не в просторовому побутуванні чи українській тематиці. Так, Р. Кирчів зазначає, що визначальною складовою частиною українського народного анекдоту є гумор, гумористичний ефект, історико-побутовий колорит, психологічна достовірність, а не комізм [81, с. 23].

В більшості випадків ми бачимо транслювання не тільки загальнорадянських тематик із українською специфікою, а й загальнорадянських сюжетів. Навіть тексти із специфічною українською тематикою (наприклад, українізація) представляють гетеростереотипні погляди на українську мову, тобто виражають протест російськомовних громадян проти насильницької українізації. У зв'язку з цим виникає також питання різниці між культурою міста та села (яке було переважно українським) тощо. Характерною рисою радянських досліджень сатири був наголос на її соціально-політичній спрямованості, більше того – серйозності [81, с. 24].

Тобто, загалом роботи радянських сатиризнавців можна розділити на три групи: розвідки щодо сатири як жанру, дослідження «правильної» іноземної та вітчизняної сатири дореволюційного періоду та історико-літературні огляди радянської сатири [81, с. 24].

Сучасні дослідники ставлять під сумнів наявність в радянському суспільстві сатири в традиційному розумінні цього слова. Йдеться про те, що прояви радянської сатири взагалі майже не відповідали поняттю комічного: вона була не смішна, санкційована владою, не боролась зі страхом, а інколи сама його створювала в пропагандистських цілях, не руйнувала, а створювала соціальну ієрархію. Підцензурна сатира в СРСР існувала, але отримала нові соціально-політичні функції. Більшість дослідників зазначає, що сатира та інший політичний гумор в СРСР були обмежені тематично: вони не мали змоги критикувати всю радянську систему, а тільки конкретні її прояви [81, с. 25].

У незалежній Україні важливий вклад у вивчення місця і ролі преси в атеїстичній пропаганді зробила І. Грідіна [72].

Багато праць, присвячених аналізу антирелігійної пропаганди на сторінках сатирично-гумористичної періодики, мають міждисциплінарний характер на перетині історії, соціології, культурології й медіазнавства (Є. Ахмадулін, Б. Єсін, Л. Кройчик, А. Макарян, М. Віденський, В. Ворошилов, Є. Журбіна, І. Михайлин, О. Суконцев, Н. Федоренко, А. Щербина, Ю. Ярмиш та ін.).

Аналізу медійних стратегій радянської влади та ролі сатири у формуванні ідеологічного кліше «ворога народу», зокрема у релігійному контексті, присвятили свої праці українські дослідники Р. Мнацаканян, Л. Гриневич, Т. Лупенко, М. Михальченко та інші.

До прикладу, Р. Мнацаканян характеризував роль карикатури у створенні негативного образу релігійного діяча як «куркуля» чи «контрреволюціонера».

Механізми масового народобивства у конструюванні «образу ворога» в радянській політичній карикатурі в другій половині 1929 – початку 1930 рр. проаналізувала Л. Гриневич [71]. Вона увиразнила механізми формування таких образів як «куркуль», «церковник», «петлюрівець», підкресливши особливості впровадження сталінської тоталітарної пропаганди.

Дослідженню мови ЗМІ як інструменту антирелігійної пропаганди присвячені праці Є. Кузнецової [105], М. Романюка [128], М. Чабанної [137] та інших.

Так, Є. Кузнецова крізь призму висвітлення місця і ролі мови, передусім як пропагандистського засобу, в радянській імперії увиразнює тоталітарний гумор, головною функцією якого було відмежувати «своїх» від «чужих». Вона зазначає, що радянський гумор та сатира мали чітке партійне завдання і позиціонувалися як інструмент боротьби чи зброя інакомислення, перетворюючись із смішного на залежний та маніпулюючий свідомістю широких мас.

Особливостям розвитку української сатири і гумору в пресі, зокрема, витокам, типології жанрів, сюжетним та художнім виражальним засобам тощо присвячена праця О. Кузнєцової [104].

Цінним джерелом для вивчення сталінської антирелігійної політики в УРСР вкінці 1920 – на початку 1930-х рр. є сатирично-гумористичний часопис ЧП. Серед різних періодичних видань саме завдяки своїй сатиричній формі журнал став доступним широкій аудиторії. Тому аналіз його змісту є важливим для осмислення впливу пропаганди на суспільство.

Дослідженню журналу ЧП (з 1941 р. – «Перець») приділено загалом мало уваги. Це можна пояснити тим, що доволі важко відрізнити місцеву специфіку республіканських сатири та гумору від загальнорадянських тенденцій. В дослідженнях української радянської сатири та гумору роботи переважно літературознавчої та мовознавчої спрямованості. Як зазначалося вище, дослідники, зазвичай, не ставили проблеми «українськості» в офіційній сатирі та гуморі Радянської України.

Варто зазначити, що наукових праць, присвячених аналізу журналу ЧП як історичного джерела, практично немає. Загалом, часопис був об'єктом вивчення філологів, зосереджуючись на мовних засобах вираження комічного тощо. Передусім, йдеться про монографії українського мовознавця та журналіста А. Капелюшного, одна з яких безпосередньо присвячена вивченню діяльності часопису ЧП у 1920-х – початку 1930-х рр. у контексті становлення українського радянського сатиричного друку, жанрово-тематичному наповненню та автурі [95], [96].

Історики, що досліджували розвиток офіційного періодичного друку Радянської України, інколи використовували часопис як один з прикладів радянської преси або як джерело, в якому відображались певні тематики.

Так, особливості життєдіяльності в УСРР на сторінках ЧП, зокрема антирелігійної пропаганди 1930-х рр., торкалися у своїх наукових студіях В. Войнаровський і Н. Жмуд [66]. Здійснюючи аналіз часопису ЧП за 1932 р., автори зазначають, що він перебував під тотальним партійним (ВКП(б) /

КП(б)У) контролем та слухняно ретранслював у допустимій творчо-художній та сатирично-гумористичній манері головні постулати форсованого будівництва «щасливого» соціалістичного майбутнього.

Цінною для нашого дослідження є праця К. Єремєєвої, присвячена журналу «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України в 1950-х рр. Хоча авторка зосереджується на післявоєнному періоді сталінського тоталітарного режиму, в монографії вона торкається також історії становлення журналу – кінця 1920 – початку 1930-х рр.

Ця монографія, по-перше, є важливою з огляду вивчення специфіки насадження політико-ідеологічного контролю за сатирико-гумористичним виданням. Дослідниця приділяє увагу визначенню меж особистої творчості гумористів, впливу їхніх особистих поглядів на зміст журналу. Співвідношення візуальної та наративної інформації уможлиблює порівняти таке співвідношення у ЧП та зрозуміти, що саме з огляду на велику кількість неписьменного населення в перші десятиліття становлення радянської влади антирелігійна пропаганда більше послуговувалася візуальними засобами.

Дослідження найголовніших образів та тематики журналу; встановлення специфіки розповсюдження і сприйняття текстів та карикатур «Перця» радянськими громадянами; здійснення спроби порівняти офіційний та неофіційний гумористичні дискурси на прикладі текстів журналу «Перець» та радянських політичних анекдотів тощо дозволяють застосовувати цю схему і до аналізу контенту ЧП. Таке порівняння, передусім, цінне для відстеження динаміки цих питань на різних етапах функціонування сталінського тоталітарного режиму.

Отже, незважаючи на значний інтерес дослідників до радянської пропаганди, зокрема й атеїстичної, комплексному аналізу ЧП як джерела, що висвітлює особливості впровадження антирелігійної політики сталінським тоталітарним режимом, приділено недостатньо уваги. Особливо це стосується кінця 1920 – початку 1930-х рр., періоду посилення антирелігійних кампаній та фактично встановлення тотального контролю над релігією і церквою,

згортання політики НЕПу та коренізації, розгортання колективізації та розкуркулення, початку Голодомору-Геноциду.

Журнал виконував роль публічної платформи та дієвого знаряддя формування потрібних суспільних настроїв та нової радянської ідентичності у жорсткій опозиційній парадигмі «свій – чужий». З метою стереотипізації та підготовки до перманентної безжалісної боротьби наголос робився на конструюванні образу як зовнішніх ворогів (капіталісти з пособниками-фашистами, соціал-демократи тощо), так і внутрішніх, серед яких чільне місце відводили духовенству та вірянам.

Оскільки сатиричний журнал ЧП відіграв важливу роль у підігріванні антирелігійної тематики та формуванні атеїстичних настроїв в УРСР 1927 – 1933 рр. [89], він викликає науковий інтерес як джерело до вивчення антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму.

До окремої групи літератури варто віднести навчально-методичну, яка пропонує учням комплекс ефективних методів, форм, засобів, прийомів до вивчення антирелігійної політики тоталітарного сталінського режиму 1920 – 1930-х рр.: 1) навчальні програми, підручники з історії України та всесвітньої історії для 10 класу [64, 127, 131]; 2) навчально-методичні посібники, рекомендації, розробки уроків та виховних заходів тощо; 3) освітні онлайн-платформи тощо.

Цінними для нашого дослідження є методичні рекомендації О. Баханова, який пропонує застосування інноваційних систем та моделей навчання історії в школі під кутом зору компетентнісного підходу та особистісно орієнтованого навчання [54], [55], [103].

У контексті методики реалізації ціннісно-діяльнісного підходу у процесі викладання історії варто згадати дидактично-методичні напрацювання А. Булди та О. Гончарова [61] тощо. Важливими для розкриття теми сталінського тоталітарного режиму є методичні рекомендації у розрізі впровадження громадянської освіти, зокрема, ті, що торкаються формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного

розвитку України [126]. Ряд вчителів-методистів присвятили свої роботи застосуванню творчих та пошуково-дослідницьких методів на уроках історії [116], [112, 113] при вивченні тоталітарних систем.

В епоху віртуалізації інформації важливими майданчиками для професійного вдосконалення вчителів історії та формування історичних знань учнів є освітні онлайн-платформи, які можна ефективно використовувати як безпосередньо на уроках, так і в процесі самоосвіти [88], [119], [121], [90], [78], [45].

Варто відзначити навчально-методичні рекомендації П. Бондаренко, присвячені вивченню особливостей становлення сталінського тоталітаризму в УРСР [59].

Цінним методичним доробком у глибшому вивченні сталінського тоталітарного режиму є досвід І. Лободовської та В. Панченко, які комплексно формуючи базові компетентності – громадянську, аксіологічну, історичну тощо, пропонують критичне переосмислення тоталітарної пропаганди російського імперського та радянського минулого крізь призму ідентифікації тоталітарної пропаганди та розвінчування її маніпуляцій [134].

Для вивчення сталінської тоталітарної системи важливими є матеріали навчально-методичного посібника, який створено у межах проекту «Інструментарій для критичного викладання історії» (2023–2024) та ініціативи «Радянське минуле: (пере)осмислення історії» [92].

1.2. Джерельна база дослідження

Аналізуючи антирелігійну політику сталінського тоталітарного режиму, важливо комплексно залучати джерела різного типу.

Зокрема, *архівні матеріали*, що висвітлюють діяльність релігійних громад; *джерела особового походження* (спогади очевидців, щоденники, мемуарна література, листування з центральними органами влади, скарги віруючих на утиски тощо, що дають змогу побачити антирелігійну політику з позиції пересічних вірян тощо); *публіцистичні матеріали*, що дозволяють

відтворити суспільну атмосферу щодо релігії та світоглядні зміни у свідомості населення під тиском масової пропаганди (статті з газет, журналів, брошури та інші видання, що відображають дискусії про релігію в тогочасному суспільстві) [115] та інші.

Основними джерелами для висвітлення теми магістерської роботи стали:

1) *нормативно-правові документи* (закони, постанови, циркуляри, тези, інструкції тощо), які увиразнили 3 ключові етапи впровадження сталінським тоталітарним режимом антирелігійної політики у 1920 – початку 1930-х роках: I-й етап (1917–1923 рр.) – відокремлення Церкви від держави; II-й етап (1923–1929 рр.) – активізація антирелігійної агітації і пропаганди; III-й етап (1929–1930-ті рр.) – жорстке посилення антирелігійної боротьби та встановлення тотального контролю над діяльністю релігійних організацій.

Законодавча база мала на меті розгорнути масову атеїстичну пропаганду, змусити вірян зректися релігії, а духовенство – духовного сану тощо.

Базовими для глибшого осмислення суті і масштабів радянської антирелігійної політики кінця 1920 – початку 1930-х років є Постанова ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання», яка визначила правовий статус релігійних громад та суттєво вплинула на стан релігійного життя в СРСР, а також закон «Про релігійні об'єднання» (від 8 квітня 1929 р.), що започаткував новий етап юридичних обмежень та утисків церковних спільнот і вивів репресії проти церкви на новий рівень [2], [3].

2) *оцифровані номери періодично-сатиричного часопису ЧП (1927 – 1934 рр.)*, контент яких вперше введено до наукового обігу, що підкреслює новизну та перспективність подальших досліджень цієї теми.

Безпосередньо для розкриття об'єкта та предмета дослідження у магістерській роботі використано наративно-візуальні тексти 32 номерів ЧП [5–36].

Для висвітлення антирелігійної пропаганди увага зосереджена як на візуальних (шаржі, карикатури, колажі, плакати, малюнки тощо), так і наративних (вірші, оповідання, фейлетони, байки, анекдоти тощо) матеріалах, які стали важливим джерелом для вивчення радянської «новомови» – ідеологічних конструктів (ідей, міфологем, стереотипів тощо).

Аналіз сатирико-гумористичних текстів з урахуванням мовних засобів, графічного оформлення, контексту уможливив простежити механізми формування атеїстичних світоглядно-поведінкових установок.

Так, основними формами та методами впровадження антирелігійної політики були:

1) *адміністративні* (закриття храмів та молитовних будинків, одержавлення церковного майна, високе оподаткування на церковно-релігійну власність, позбавлення виборчого права, арешти, депортації, вербування агентів серед духовенства та вірян тощо);

2) *культурно-просвітницька робота* (створення мережі освітньо-наукових товариств та організацій, що поширювали атеїстичні ідеї, літературу; введення нової радянської обрядовості тощо).

Характеристика різнотипних наративних та візуальних текстів дозволяє говорити про:

- посилення конфліктності у багатоконфесійному українському середовищі, особливо всередині православ'я як найчисельнішої християнської конфесії;
- знищення української національної церкви;
- моральний та фізичний тиск на духовенство та вірян з метою зречення віри;
- поширення атеїстичного світогляду шляхом насадження нової радянської обрядовості;
- нацьковування суспільства на духовенство та вірян;

– розпалювання ворожнечі до західного суспільства, де інститут церкви посідав важливу роль, та антагоністичне протиставлення радянській антирелігійній системі тощо.

1.3. Методологія дослідження

Осмислення тоталітарного сталінського режиму крізь призму антирелігійної політики як одного із стратегічних напрямків потребує комплексного міждисциплінарного методологічного та методичного інструментарію (історичного, антропологічного, соціологічного, культурологічного, психологічного, педагогічного тощо).

Тому методологія дослідження базується на системному, міждисциплінарному та проблемно-орієнтованому принципах, що забезпечують всебічний аналіз історичного, педагогічного та методичного аспектів вивчення теми.

Відповідно до стану дослідження наукової проблеми, особливостей джерельної бази, мети і завдань було обрано відповідні методологічні підходи, які сприяли всебічному розкриттю предмета дослідження.

Міждисциплінарний дискурс дав можливість проаналізувати політично-економічні події для з'ясування загального історичного тла становлення сталінського тоталітарного режиму [73] та відстежити взаємовідносини між різними соціальними групами та владою [106], [130]. Адже антропологічні контексти увиразнили життя як жертв репресій, про яких потрібно пам'ятати, виховувати до них в молодого покоління співчуття та повагу за опір і витримку в надскладних умовах, так і виконавців терору, які часто були об'єктами та суб'єктами (що допоможе з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки переходів з одного стану в інший) [124].

Конкретно-пошуковий метод застосовано для відстеження наукової, навчально-методичної літератури і джерел з теми.

Використання структурного методу дозволило систематизувати та класифікувати історіографію та джерельну базу.

Комплексне використання порівняльно-історичного методу уможливило проаналізувати причини зародження сталінського тоталітарного режиму, особливості утвердження в Україні та наслідки.

У рамках критичної теорії використано підходи М. Фуко щодо влади і дискурсу, зокрема концепцію «істини як результату владних наративів». Підходи М. Фуко застосовані для аналізу того, як влада формувала дискурс про релігію, конструювала «істини» про релігію як «опіум для народу» та як ці «істини» використовувалися для легітимізації антирелігійної політики.

Теорія пропаганди Г. Лассуелла, концепції масової комунікації та механізмів впливу на свідомість допомогли пояснити функціонування сатири як інструменту політичної мобілізації, а саме як вона використовується для маніпулювання громадською думкою: навішування ярликів, генералізація (процес узагальнення, який означає перехід від окремого до загального, виділення головного та істотного в залежності від контексту), апеляція до емоцій тощо).

До блоку емпіричного інструментарію можна віднести метод спостереження та аналізу наративних сатирично-гумористичних текстів ЧП. Для характеристики тематики й проблематики письмових вербальних текстів застосовувалися загальноісторичні методи аналізу, синтезу, типології, порівняння та узагальнення для критики періодичних видань як історичного джерела.

Методи контент-аналізу, візуального аналізу та семіотичного підходу застосовані до вивчення візуальних кодів сатиричних зображень, щоб розкрити відкриті чи приховані смисли ідеологічних наративів.

Зокрема, контент-аналіз використаний для систематичного кількісного та якісного аналізу змісту публікацій у журналі ЧП. Це дозволило виявити частоту згадування релігійних мотивів, тем, образів та аргументів, що використовувалися в антирелігійній пропаганді. Візуальний аналіз застосований до вивчення карикатури як найпоширенішої форми та її різновидів (шарж, колаж тощо) як засобу передачі інформації.

Семіотичний підхід до аналізу композиції, символіки, кольорові гами, персонажів тощо дозволив з'ясувати, як візуальні елементи використовувалися для формування негативного ставлення до релігії та передачі ідеологічних установок.

Методологія дослідження при ознайомленні з навчально-методичним комплексом (програми, підручники з історії України, навчально-методичні посібники, рекомендації) охоплює різні методи, спрямовані на глибокий і всебічний аналіз цих матеріалів.

Такий підхід допомагає визначити якість інформації, способи викладу, відповідність програмі, ефективність застосування у навчально-освітньому процесі тощо.

Отже, представлені у роботі принципи і методи обумовили відповідну структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів.

Висновки до Розділу I

Отже, характеристика літератури, джерельної бази та методології дослідження засвідчила, що вивчення особливостей становлення сталінського тоталітарного режиму в УСРР вкінці 1920 – на початку 1930-х рр. через призму антирелігійної пропаганди як одного із стратегічних напрямків більшовицької політики викликає сталий як науковий, так і навчально-методичний інтерес.

Глибоке осмислення тоталітарного сталінського режиму потребує комплексного міждисциплінарного історіографічного, методологічного та методичного інструментарію.

Науковий дискурс на перетині історії, соціології, культурології, соціокультурної антропології, медіазнавства, психології, педагогіки дозволяє поєднувати різні оптики – від так званої «великої» історії з увиразненням глобальних подій та явищ на політично-економічному тлі до «малої історії» (мікроісторії, усної історії, сімейної історії), що зосереджується на минулому

окремої родини, громади, міста чи регіону, досліджуючи їхні унікальні історії та спогади про цей період.

Це уможлиблює також осмислювати сталінський тоталітарний режим одночасно як в європейському, всесоюзному, українському та регіонально-локальному масштабах, так і розглядати особливості його становлення через антропологічно орієнтовані візії на рівні конкретних людських історій як жертв, так і виконавців репресивної системи.

Саме поєднання гранд-нарративу з мікронаративами створює широкий вибір інструментарію для об'єктивного і осмисленого формування знань учнів з цієї теми та успішного конструювання громадянської, національної, етнічної та локальної ідентичності.

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ ВКІНЦІ 1920 – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР. (НА ПРИКЛАДІ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОЇ ТЕМАТИКИ ЖУРНАЛУ «ЧЕРВОНИЙ ПЕРЕЦЬ»)

2.1. Законодавча база антирелігійних кампаній

Після встановлення більшовицької влади було введено нормативно-правову базу (закони, декрети, інструкції тощо), що мало на меті формувати антирелігійну свідомість нової радянської людини.

Конституція РСФРР 1918 р. (ст. 13) гарантувала свободу релігійної та антирелігійної пропаганди, тому саме пресі нова влада відразу відвела роль потужного інструменту антирелігійної боротьби.

Першим базовим документом став декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (від 19 січня 1919 р. – в УРСР), де насправді свобода совісті та віросповідання лише декларувалися [1, с. 122].

Відтак, Церкву позбавили майна та права ним володіти, викладання релігії в школах було заборонено, а релігійні символи та атрибути вилучено. На виконання декрету Народний комісаріат освіти України ухвалив ряд постанов: «Про релігійні обряди і викладання Закону Божого в радянській українській школі» (4 лютого 1919 р.); «Про духовні училища і семінарії» (15 лютого 1919 р.). Були звільнені з посад викладачі Закону Божого, духовенство позбавили права викладати в школах навіть після зречення сану.

Першочерговим завданням стало підвищення освіченості населення та відвернення від релігії. Основний удар спрямовували на традиційне консервативне село, що було релігійнішим за інші соціальні верстви. Релігія завжди була основою життєдіяльності селянської громади.

З метою тотально координувати релігійну боротьбу у 1921 р. при підвідділі пропаганди Агітпропвідділу ЦК РКП(б) було створено Антицерковну комісію. До її складу включили чиновників з різних галузей (органи внутрішньої безпеки, юстиція, освіта, культура тощо) [139].

У постанові пленуму ЦК КП(б)У (від 17 жовтня 1922 р.) йшлося про звільнення і навіть притягнення до суду вчителів, які неналежно жорстко чинять антирелігійний тиск на учнів.

Щоби посилити масову атеїстичну пропаганду, було ухвалено «Тези по антирелігійній пропаганді» (1923 р.) [4, 65], де наголошувалося на необхідності зречення духовенством сану. Населення активно закликали підписувати звернення до влади щодо закриття церков; організовувати перепідготовку вчителів для проведення атеїстичної роботи тощо.

Релігійний журнал «Револуция и церковь» став основним публічним майданчиком для оприлюднення офіційних документів щодо церкви та релігії. Населенню доносили інструкції про проведення антирелігійної пропаганди, знайомили зі звітами про лекції, доповіді, мітинги атеїстичного спрямування тощо.

Допоміжними платформами для поширення антирелігійної пропаганди у перше десятиліття встановлення радянської влади стали щомісячник «Наука и религия», газета «Безбожник» (друкований орган Союзу воєвничих безвірників, що містив сатиричні розділи: «Павуки і мухи», «Сільська пітьма», «У церковників», «Пролетарський віник»), науково-методичний журнал «Антирелигиозник» тощо.

На території УРСР преса була представлена республіканськими виданнями «Безвірник» (1923 – 1924 рр.), «Воєвничий безвірник» (1929 – 1932 рр.).

Та все ж, незважаючи на тиск, антирелігійна політика першої половини 1920-х років мала відносно лояльний характер. Документ «Про порядок реєстрації релігійних громад і видачі дозволів на скликання таких з'їздів» (1923 р.) сприяв навіть збільшенню чисельності релігійних громад.

Оскільки антирелігійна політика не увінчалася очікуваним успіхом, Й. Сталін гостро розкритикував попередній етап за недостатньо активну й переконливу атеїстичну пропаганду.

Її посилення спостерігаємо вже у резолюції ЦК КП(б)У «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду» (1928 р.), де різним рівням місцевих органів влади було наказано організувати роботу спеціальних комісій для поширення атеїстичних наративів [4, с. 393]. Агітпункти строго звітували за проведення антирелігійних заходів.

Особливу роль в налагодженні жорсткої атеїстичної пропаганди приділяли освітянам. До шкільного життя активно залучали спілку Юних безвірників та атеїстичні гуртки для пропагування більшовицької ідеології. Та все ж факти протестів серед вчительства мали місце [58], [77].

У 1929 р. було ухвалено нове законодавство, що суворо забороняло релігійну діяльність (циркуляр «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи») та передбачало подальше поширення атеїзму та матеріалістичної філософії.

Постанова і закон «Про релігійні об'єднання» (1929 р.) жорстко регламентували порядок утворення, реєстрації та діяльності релігійних об'єднань, використання ними культових споруд і майна.

Влада фактично перебрала на себе тотальний контроль над церквою та релігією («Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу 1930 року від 29 грудня 1929 року*») [2].

Посилення антирелігійної боротьби фактично співпало з початком насильницької колективізації, згортанням політики НЕПу, коренізації і початком розгортання масових репресій. Активізувалися кампанії з конфіскації церковного майна, які подавали як акції допомоги голодуючим [63, 118].

Особливу увагу влада спрямовувала на формування атеїстичного світогляду у молоді, на яку робила базову ставку у побудові радянської держави. Через завжди більшу набожність жінок прийняли постанову «Про

роботу серед жінок», яка мала на меті підвищити кваліфікацію, професійність жінок-робітниць.

Підкреслено гостро ставилося питання боротьби з протестантськими організаціями та сектами [86].

Становлення сталінської тоталітарної системи в Україні у 1920-х – початку 1930-х рр. характеризувалося, з одного боку, моноідеологічним спрямуванням, скороченням релігійних громад та конфесій. А з іншого, християнською багатоконфесійністю (римо-католицька церква, греко-католицизм, протестантські течії) та роз'єднанням православ'я (декілька православних об'єднань): Український екзархат РПЦ («староцерковники», «старослов'яни», «тихонівці», «екзархісти»), Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква, УАПЦ («автокефалісти», «липківці», «самосвяти») (1921 – 1930-ті рр.), Соборно-єпископська церква (Українська Православна Автономна Церква з канонічно наступною ієрархією), Українська Православна Церква на чолі з митрополитом Іваном Павловським (ПЦУ, 1930 – 1936 рр.) тощо. Окрім цих об'єднань, функціонувало багато течій православного спрямування [99].

Така строкатість свідчила про конфліктність у релігійному середовищі та розколотість суспільства, що призвело до масового збурення вірян різних напрямків один проти одного та церкви.

Міжконфесійне протистояння підігрівалося радянською владою почерговим «заграванням» з тими чи іншими конфесіями.

Були також проблеми у законодавчій площині щодо врегулювання взаємовідносин між державою та Церквою. Перехід церковно-монастирської власності у державну власність, звільнення освіти, культури та інших сфер життя від релігійного впливу тощо викликали численні непорозуміння й труднощі налагодження конструктивної комунікації.

Основний удар упокорення з боку сталінського режиму було спрямовано на РПЦ як найбільшу структуру, яка до 1927 р. навіть не мала реєстрації керуючих органів.

З другої половини 1920-х рр. посилювався тиск на УАПЦ. У 1929 р. було арештовано більшість її діячів, а на так званому «Надзвичайному соборі», інсценізованому владою, у 1930 р. вона остаточно припинила своє існування. Певний час її очолював митрополит Іван Павловський. А митрополита Василя Липківського розстріляли у 1937 р.

Новостворені церкви намагалися коритися новому більшовицькому режиму. У ставленні конфесій до влади спостерігалася яскраво виражена двоїстість: з одного боку, недовіра та ненависть, з іншого – приниження, намагаючись пристосуватися.

Та незважаючи на жорсткий тиск, у 1920-х рр. ще зберігався досить високий рівень релігійності населення, особливо серед селянства. Статистика свідчить, що в цей період значна частина населення виступала на захист віри, релігії, церкви. Причинами спаду активності з початку 1930-х рр. стала систематична антирелігійна пропаганда; суттєве збільшення атеїстів, особливо серед молоді; закриття храмів; жорстке переслідування духовенства; непомірні податки на церковно-релігійну власність тощо.

2.2. Форми та методи конструювання атеїстичного світогляду

Отже, антирелігійну боротьбу впродовж 1920-1930-х рр. умовно можна розділити на три етапи: I-й етап (1917–1923 рр.) – відокремлення Церкви від держави; II-й етап (1923–1929 рр.) – активізація антирелігійної агітації і пропаганди»; III-й етап (1929–1930-ті рр.) – жорстке посилення антирелігійної боротьби [50].

Основну роль у проведенні антирелігійної пропаганди виконував агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У (агітпроп), відповідні структури в адміністративних одиницях, політико-освітній комітет при Народному комісаріаті освіти. Координував атеїстичну роботу таємний орган – Всеукраїнська антирелігійна комісія (ВАК) при ЦК КП(б)У.

Для першого етапу був характерний лівий більшовицький екстремізм, що наголошував на класовій природі церкви, чия експлуаторська суть постійно підігрівалася під час голоду 1921–23 рр.

Вище радянське керівництво систематично підкреслювало, що в Україні населення має досить високий рівень релігійності. Тому потрібно особливо ретельно організовувати антирелігійну пропаганду серед українців не лише проти церкви, а й проти будь-яких форм релігійного світогляду, зокрема народного.

Одним із ефективних шляхів боротьби з релігією було посилення науково-просвітницької роботи. На початку 1920-х рр. агітпроп дещо спрощено розумів антицерковну пропаганду, вважаючи стратегічним знищити головний церковний орган. Але обрядово-ритуальна культура продовжувала відігравати провідну роль у життєдіяльності українців.

Влада згодом почала усвідомлювати, що викорінення релігійної свідомості не призведе автоматично до заборони. Тому потрібно організовувати послідовну виважену боротьби з релігійними залишками.

Але в реальності методи сталінського режиму впроваджувалися у жорстких формах. До духовних осіб чинили свавілля (крадіжки, руйнування, самочинне займання храмів, наруга над майном та атрибутами).

Замість очікуваних результатів атеїстичної пропаганди релігійний фанатизм лише посилювався, що підштовхнуло ряд конфесій до підпільної діяльності та поширення сект. Особливо швидко піддавалося вербуванню українське селянство, більш набожне за інші соціальні верстви. Промовистою відповіддю на жорсткий антирелігійний тиск сталінського режиму стало збільшення підпільних громад під час Голоду 1921–23 рр. та колективізації, і навіть Голодомору-Геноциду 1932–33 рр. Таким чином, селяни шукали у Бога єдину підтримку та захист.

Як зазначають дослідники, на початку 1920-х років поширення «чудес» набуло нечуваних масштабів. Тому до антирелігійної боротьби долучалися

навіть органи таємної поліції, Державне Політичне Управління (ДПУ). Цим сталінський режим фактично зізнався у провальній антирелігійній кампанії.

Другий етап пов'язаний з рішеннями XIII з'їзду РКП(б), в яких йшлося про недопустимість жорсткого контролю та насилля щодо церковно-релігійної сфери. Та переглядалися лише тактичні, а не ідеологічні інструменти. Посилену увагу звертали на просвітництво, підготовку методичних матеріалів.

Як держава не намагалася усіляко відтіснити релігію глибоко у приватну сферу, населення продовжувало чинити опір. Так, за даними органів ДПУ-НКВС, в УРСР на середину 1920-х рр. було зафіксовано активізацію антирелігійних настроїв у південно-східних областях.

Тому для стабілізації ситуації розроблялися для конкретних регіонів інструкції щодо впровадження антирелігійної пропаганди. Наприклад, замість жорстких атеїстичних лекцій пропонувався більш пом'якшений екскурсійно-виставковий формат тощо.

Ефективними шляхами пропаганди стало нав'язування атеїстичних журналів «Безвірник», «Безбожник», на сторінках яких почали активно популяризуватися нову радянську побутово-обрядову культуру, що мала замінити релігійний традиційний уклад життєдіяльності.

Агітпроп радив зосереджувати пропаганду в культурно-освітніх закладах. На 1923 р. в УРСР діяли вже перші антирелігійні гуртки, які так і не стали в народі популярними. Як свідчили звіти агітпропу, однією з головних причин була відсутність фахівців.

Морально-ціннісні установки нової реальності будувалися на марксистсько-ленінському вченні, необхідності встановити світовий порядок революційним шляхом і засновувалися на диктатурі пролетаріату та класовій демократії [60], [69].

Фактично роль церкви як інституції повністю витіснялася новою «релігією», яку нав'язувала більшовицька партія, що на папері пропонувала народу свободу, справедливість, прогрес [93], [69].

Саме святкова обрядовість завжди була однією з стійких світоглядних форм та відігравала визначальну роль на перехідних трансформаційних суспільних етапах, тому сталінський режим почав вводити нову радянську обрядовість як потужний інструмент впливу держави на формування ціннісних орієнтирів населення [99, 107].

Аналіз типології радянських свят свідчить про серйозні наміри влади докорінно змінити свідомість радянських людей. Так, свята-реконструкції нав'язували потрібну ціннісно-моральну парадигму. Свята-витіснення зорієнтовували знищити традиційну обрядовість. А свята-закріплення формували нову модель держави.

Створення системи радянських свят і формування нової обрядовості вже на початку становлення більшовицької влади закріплювалося законодавчо («Декрет про необхідність впровадження нових свят і про всебічне сприяння організації масових торжеств і видовищ», 1919 р.), а проведення суворо контролювалося.

Було встановлено перелік радянських офіційних свят. Відповідно до Кодексу законів про працю на законодавчому рівні закріплюються вихідні («червоні» дні) (додаток до ст. 104 «Правила про щотижневий відпочинок і про святкові дні»), які не оплачувалися: 1 січня – Новий рік; 22 січня – день 9 січня 1905 р., 12 березня – день повалення самодержавства; 18 березня – день Паризької Комуни; 1 травня – день Інтернаціоналу; 7 листопада – день Пролетарської Революції [68].

У перші роки радянської влади залишили також 5 найголовніших свят православного календаря за старим стилем (6 січня – Хрещення Господнє, 25 березня – Благовіщення Пресвятої Богородиці, Пасха (п'ятниця і субота, Страсний понеділок і вівторок Великодніх тижнів), 15 серпня – Успіня Пресвятої Богородиці, 25 – 26 грудня – Різдво Христове).

Протягом 1920-х рр. у «червоні дні» вносилися деякі корективи.

Одними із найпоширеніших форм антирелігійної боротьби радянської влади стали «антиріздвяні» та «антипасхальні кампанії», «комсомольське

різдво» (ходіння з червоною зіркою та прославлення радянської влади), «червоні ялинки», «червоні весілля» [68].

Всередині 1920-х рр. було ухвалено рішення про скорочення релігійних свят та перенесено дні святкування з неділі на інші дні.

З посиленням антирелігійної пропаганди у 1929 р. Всеукраїнська рада спілки безвірників запропонувала реформу «революційного календаря». «Календар комуніста» (діяв до 1936 р.) включав: річницю Червоної армії, дні кооперації, народів СРСР, урожаю, юнацтва тощо. Щоби акцентувати на експлуаторській природі релігійних свят, намагалися навіть скасувати суботу й неділю, щоби тиждень тривав 5 днів [108, с. 147] і ввести нові назви тижня: партдень, юнден, жінден тощо, «дні індустріалізації» – замість різдвяних свят [98, с. 143].

Своєрідним аналогом хрестин стали «октябрини», які програмно проводили в фабрично-заводських приміщеннях. Наявні атрибути та присутні (оркестр, комсомольці, подарунки тощо) організовували у форматі мітингу і мали вказувати на колективний характер обрядодій та зречення релігії, церкви [108, с. 153–154]. На таких заходах могли читати атеїстичні лекції, співати революційні пісні, зокрема, «Інтернаціонал», давали присягу на вірність владі та комуністичній партії тощо. Ім'янаречення, яке відбувалося традиційно відповідно свят церковного календаря, також замінювалися на революційні – Епоха, Трактор, Трибуна, Прапор тощо.

У 1926 р. вінчання, яке продовжували проводити таємно, витіснялось обов'язковою державною реєстрацією («Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР» [111, с. 118]. За формою та характером розпис нагадував «октябрини».

Однак, «жовтневини», як і «червоне весілля», наприкінці 1920-х років практично зникли.

Замість релігійного обряду впроваджували цивільні поховання, саме тоді замість хреста почали ставили пам'ятник.

Народ намагався обійти нову обрядовість часто хитрощами, наприклад, відмовляючись дотримуватися релігійних свят за новим стилем, а потайки продовжував святкувати за старим.

На кінець 1920-х рр. значна частина робітників справді піддалися атеїзації, під час антиріздвяних кампаній палили ікони та священні книги, знімали дзвони, закривали церкви, особливо в містах. Навіть в селах масово відмовлялися від святкування Великодня.

З 1927 р. почали створюватися безвірницькі колгоспи і комуни. Так, на 1931 р. в Україні було вже понад 20 таких колгоспів [99, с. 144], [102].

Однією з найважливіших проблем було кадрове забезпечення реалізації антирелігійної пропаганди, про що йшлося у численних партійних звітах. До прикладу, на кінець 1920-х рр. в Україні антирелігійних працівників вищої категорії налічувалося всього 220 осіб, другої категорії – 500. Агітатори переважно були безпартійними [50].

З метою подолати кадрову нестачу створювалися семінари, гуртки підвищеного типу, та вони не могли задовольнити потрібну підготовку, оскільки більшість була взагалі неписьменна. Для вирішення цього питання у Харкові навіть створили антирелігійний відділ на факультеті політичної освіти в Комуністичному університеті імені Артема.

Одним із шляхів була підготовка так званих «червоних попів», які вербувалися уповноваженими ДПУ в якості освідомлювачів та для проведення агітаційної роботи.

З метою позбутися марнотратства священнослужителів, адміністративний відділ НКВС почав вести підрахунки витрат сільського населення на релігійні потреби. Це мало призвести до відповідних негативних настроїв з боку населення та масового зречення релігії.

Агітпроп наголошував також на слабкій конкурентноспроможності антирелігійної літератури, видання якої були нерентабельними і вкрай непопулярними у передплатників і читачів.

Красномовним прикладом є те, що за 1926–1927 рр. церковні видавництва видали 35 найменувань книг загальним тиражем 183 тис., виходило 11 релігійних журналів щомісячним тиражем 38,5 тис. Радянські ж видавництва спромоглися лише на 3 найменування [50].

Наприкінці 1920-х рр. проблемними питаннями залишалася активність і масовість у антирелігійній просвітницькій роботі.

Так, викликають сумніви щодо перебільшеної радянськими джерелами успішної діяльності Спілка безвірників та масового зростання її членів. Часто безвірникам ставили досить високу орендну платню чи навіть не дозволяли проводити агітаційну і виганяли. А місцеве населення перешкоджало комсомольцям організовувати такі заходи. На думку О. Ігнатуші, це й було показником кризи всієї державної антицерковної роботи [86, с. 264].

Ще одним яскравим прикладом провалу антирелігійної пропаганди варто вважати збільшення релігійних течій та громад, а також перехід значної кількості конфесій у підпільну діяльність.

Підтвердженням цього є така динаміка: у Києві тільки за 1926 рік кількість членів громад зросла на 7,6%; у Харкові з 1925 по 1927 рр. – з 10 676 до 34 597 чоловік; річний прибуток Софіївського собору у Києві зріс на 48,8% [50].

Навіть рядові члени партії, особливо в селі, дотримувалися релігійних обрядів.

Варто підкреслити, що на кінець 1920-х років антирелігійна пропаганда продемонструвала малоефективність та кризу партійної боротьби з релігією, що обумовлювалася, зокрема, слабкою платформою, бюрократичністю та формалізмом.

Тому це змусило з 1929 р. ввести нове законодавство, яке фактично встановило тотальний контроль держави над церквою, яку оголосили «єдино легальною» антирадянською структурою. Таким формулюванням фактично було оголошено відкрити війну церкві та релігії, що почала реалізовуватися

репресивними методами (позбавлення виборчого права, арешти, депортації, розстріли, вербування серед духовенства та вірян агентів тощо).

Наступним переломним моментом у антирелігійній політиці радянської влади стали у 1939 р. вторгнення на територію Польщі та приєднання Західної України і Західної Білорусії до СРСР. Населення в західних регіонах виявилося більш релігійним, тому політику потрібно було переглядати. Те, що польська влада пригноблювала православних, радянська використала. Це виявилося у тому, що більшовики почали спрямовувати антирелігійну пропаганду вибірково проти католицької церкви та її духівництва, апелювала до релігійних і національних почуттів населення, розуміючи їх взаємозалежність.

2.3. Образ «ворога» в антирелігійній пропаганді

Офіційний політичний гумор в радянському суспільстві був водночас потужним пропагандистським засобом і лакмусом суспільних проблем.

Особливим художнім засобом гумору завжди була сатира, яка викривала та критикувала суспільні вади, негативні явища та поведінку людей шляхом таких прийомів як висміювання, іронія, гротеск. Сатира не лише розважала, але й спонукала до роздумів та змін, увиразнюючи проблеми у смішному та гострому світлі.

Через дослідження суті та функцій радянського політичного гумору простежуються особливості конструювання «правильних» і «неправильних» політичних настроїв населення [41]. Так, обов'язковим у сталінському тоталітарному суспільстві була активна участь у громадському житті та засвоєння «радянської» мови [46, с. 107]. Відповідні світоглядно-поведінкові установки були своєрідним «договором» між народом та владою з метою забезпечення існування тоталітарного режиму. Аналіз ментально-мовних структур дозволяє говорити не просто про радянське, а українське радянське суспільство.

Офіційний політичний гумор демонструє, який соціальний інструментарій (сім'я, культурно-освітні заклади, обрядовість тощо) використовує правляча верхівка для домінування над масами [70, с. 227-228].

Вивчення природи радянського політичного гумору уможливило також відстежувати засоби пом'якшення реальних конфліктних ситуацій та можливостей уникнення потенційних як всередині суспільства між різними прошарками, так і між народом та представниками влади; налагоджувати комунікації та консолідації різних соціальних груп; формувати соціокультурні ідентичності [40, с. 484], [42]; створювати приховані форми спротиву (імітація, симуляція, саботаж, глузування) тоталітарному суспільстві [44]; осмислювати специфіку конструювання біполярної парадигми із виразними образами «свого/чужого/ворога» як базових конструктів; побачити процес втрати суб'єктності автора [39].

Отже, можна виокремити таких дві головні функції офіційного радянського політичного гумору як сатирична (висміювання важливих для тієї чи іншої соціокультурної групи процесів та явищ) та емотивну (формування потрібних емоцій шляхом підсилення негативних конотацій цих процесів та явищ та нав'язування через вербальну та невербальну спецмову).

Відтак, друкована преса стала одним з головних інструментів пропаганди та конструювання нового конформістського суспільства. На переконання більшовицьких ідеологів, вона мала поєднати функції колективного агітатора та організатора. Ідеологічні видання потрібно було обов'язково підписувати та читати. Саме в перше десятиліття радянської влади докорінно змінюється підхід до мовної політики. Якщо за Російської імперії йшлося про підтримку чи заборону тих чи інших мов, то в радянський час – про революційну зміну самої суті мови, що передбачало проникнення в систему мови (побудова речень, дозвіл/табу на ті чи інші слова, манера розмови тощо) [105].

Отже, розглянемо конструювання образу «ворога» в антирелігійній пропаганді на сторінках журналу ЧП кінця 1920-х – початку 1930-х рр. за допомогою більшовицької «новомови» [81].

Двотижневик ЧП у 1922 р. став одним із перших політичних гумористично-сатиричних періодичних видань, що виходило в Харкові українською мовою. На думку деяких дослідників, поява журналу визначила магістральний напрямок подальшого розвитку українського гумору та справила вагомий вплив на розвиток української радянської культури. Саме завдяки сміховій мові його контент був зрозумілим. Журнал став популярним серед широких верств населення поряд із загальносоюзним «Крокодилом».

Його первинна концепція формувалася в контексті максимального наближення до реального радянського повсякдення, що спочатку й декларувалося читачам, безпосередньо активно залучаючи їх до створення контенту.

Вже на першому етапі проведення більшовиками антирелігійної політики на сторінках ЧП атеїстична пропаганда стає однією з провідних тем.

На обкладинці першого номеру ЧП (квітень 1922 р.) зображено велетенський стручок червоного перцю з розкиданими навсібіч зернинами, що символізують кулі, які вражають ворогів радянської влади.

У тексті під цією карикатурою через вживання метафори «перчимо» йшлося про найзлісніших ворогів більшовиків – «панів», «спекулянтів», «хабарників», «бюрократів», «бандитів», «петлюрівців», серед яких чільне місце посідало духовенство [100]. Дослідниця Д. Клочко стверджує, що назва ЧП авторами журналу задумувалася як символ зброї Червоної армії, як «вбивчий» тип гумору для багаточисленних ворогів нової держави.

Також існує припущення, що назва має конотацію тортур, тобто «дати перцю», що означало – знущатися над людиною («насипати в рани перцю»). Є й така думка, що переносне значення відсилає також до шароварів, козацького одягу, або до «перчиків» – декоративних елементів юпки, жіночого верхнього

нагрудного одягу [100], що свідчить про певні «загравання» з українцями у перші роки становлення радянської влади.

На відміну від «Перцю», який відновив свою роботу саме під цією назвою вже у 1941 р. і де домінував наративний складник із супроводжуючими ілюстраціями, у ЧП переважав візуальний, що робило його особливим на тлі інших періодичних негумористичних видань. Саме завдяки цьому, багато неосвіченого населення могло знайомитися з його контентом.

Пізніше в «Перці» також з'явилася рубрика «Іноземний гумор» із сатиричних видань країн соцтабору або письменників з капіталістичних країн, що підкреслювало інтернаціональну ідею соціалізму [81] – це засвідчувало суттєве розширення платформи антирелігійної пропаганди.

Та через економічну скруту у 1922 р. вийшло лише 2 номери. Протягом 1924–25 рр. у Харкові також виходив сатиричний журнал Всеукраїнської ради спілок безвірників «Безвірник», спрямований на формування антирелігійного світогляду по відношенню до всіх релігій та конфесій, а також до традиційної народної обрядовості українців.

Періодичне видання ЧП відновилося у 1927–1934 рр. як додаток до «Вістей ВУЦВК» (редактор – Василь Чечвянський). Було підібрано потужну фахову команду: Остап Вишня, Юрій Вухналь (Іван Ковтун), Юхим Гедзь (Олекса Савицький), Антоша Ко (А. Гак), Б. Сіманців, К. Котко (М. Любченко), О. Хвостенко-Хвостов, О. Довженко, А. Петрицький, К. Агніт, О. Козюренко, Л. Каплан [96, с. 13].

Саме в цей період починає розгортатися колективізація, що супроводжувалася масовим розкуркуленням та депортаціями, переслідуванням українських націоналістів, почали жорстко пресувати релігію та церкву, що знайшло яскраве відображення на сторінках ЧП [57, с. 503].

Згодом від сталінського тоталітарного режиму постраждали і більшість членів редакції, яким висунули звинувачення у гострій критиці ряду недоліків радянських реалій, зокрема партії та пролетаріату. У 1929 р. співробітникам

приписали терористичну діяльність та підготовку замаху на керівників комуністичної партії. З 1933 р. почалися арешти, а у 1934 р. часопис закрили. Він відновив свою діяльність лише у 1941 році вже у Києві під назвою «Перець». Та німецько-радянська війна припинила його функціонування аж до 1943 р.

На сторінках ЧП релігію та церкву підкреслено зображали як важкий тягар, що лише мучить і гнітить людину, заважаючи культурно організовувати своє дозвілля. Вірян змальовано ворогами радянського суспільства, які отруюють народ дикунством та мороком (карикатура у № 2 (с. 8) за 1930 р.).

Тих, хто продовжував відвідувати церкву, висвітлювали відсталими громадянами і промовисто протиставляли атеїстам, закликаючи категорично відмовитися від християнських атрибутів й символів (молитов, хрестів, ікон) тощо.

Різні сатиричні жанри наголошували на безперспективності релігії та необхідності вибору протилежного шляху для нової радянської людини. Так, карикатура «Життя коротке – мистецтво вічне» на фреску італійського художника Леонардо да Вінчі «Таємна вечеря» зображає засідання сільради, де навколо голови зібралися «відсталі» елементи, зокрема, духовенство й віряни, і перешкоджають конструктивно проводити збори та успішно «будувати світле соціалістичне майбутнє». Підпис, що гучно закликає негайно доєднатися до рядів атеїстів та отримати можливість розвивати свої таланти у світській сильній державі, промовисто розкриває провідні більшовицькі ідеї [27, с. 9].

Багато шаржів, карикатур, колажів тощо змальовують публічні акції спалювання ікон. Особлива роль у цьому процесі відводиться більш прогресивному робітничому класу, який саме для забобонного селянства подається як приклад у боротьбі з релігією. Автори іронічно підкреслюють тлінність так званих «святих образів», які горять, як звичайні предмети, і жодна вища сила їх не в змозі врятувати [21, с. 8].

Часто зустрічаємо сюжети про переплавлення церковних дзвонів з храмів різних християнських конфесій. Зокрема, яскравим прикладом є шарж про перелитий на клітку для мавпи дзвін з німецької кирхи. Підпис закликає аналогічно вчинити і з «Цар-Колоколом», переробивши його на клітку для жирафи [23, с. 9].

Підкреслюючи фальшивість віри та зрадливість вірян, в одній з гуморесок в контексті опису передвеликодніх настроїв йдеться про розкрадання ще вчорашніми вірянами предметів релігійного культу з Трьохсвятительської церкви у Харкові. Персонажі, яких змальовано як декласованих елементів, з наругою та блюзнірством поведуться з церковним начинням – великодньою ризою, чашею для причастя, антимінсом (посвячена хустина із зашитими мощами святих), одягненим хрестом на камилавку (богослужбовий головний убір циліндричної форми) тощо. Вони, напідпитку, цинічно імітують ведення великодньої служби на річці Лопані [8, с. 11].

В іншому сатиричному тексті наголошується на марності віри в Бога, якщо ти не маєш у повсякденному житті протезе, на яких й треба посправжньому молитися. Адже зведення очей до ікон та ліплення свічок, на переконання авторів гуморески, не стануть пропуском у потрібні місця. Тому читачам радять зробити своїми «богами» наркома чи інших впливових чиновників, передусім налагодивши з ними взаємовідносини [11, с. 3].

На сторінках підкреслювали обмеженість та приземленість вірян, що виражалося у їхньому прагненні на релігійні свята лише задарма поживитися, оскільки, за статистикою, тільки за перший день великодніх свят через переїдання та сп'яніння 70 разів викликали швидку допомогу тощо [9, с. 2].

Інший приклад іронічно натякає, що в Харкові за великодні дні практично випито стільки літрів спиртного, скільки населення у місті – «пів мільйона» [9, с. 11].

Недалекість та примітивність вірян критикують також в тексті, присвяченому нетверезим християнам, яких під час проведення спіритичних сеансів затримала міліція [9, с. 10]. Подібних випадків описано чимало.

Щоби змалювати релігію у виключно негативному світлі, у християнські сюжети часто вписували тему розкрадання державного майна, що мало переконливо вплинути на свідомість. Так, на тлі порівняння із біблійною історією, де Христос п'ятьма хлібинами нагодував п'ять тисяч осіб, подається сюжет про 20 тисяч хапуг-заготівельників, які наживалися на «Укрхлібові» [9, с. 7].

Антирелігійна пропаганда закликала усіляко переслідувати духовенство, спонукаючи його зректися сану. До прикладу, на них навішували ярлики найзапекліших ворогів («попи – отруйники життя радянської людини») поруч з іншими «поширювачами антикомуністичних ідей» – «куркулями», «непманами», «петлюрівцями», «спекулянтами», які «корисливо підтримують один одного» [35, с. 2]. Скажімо, у тексті «Різдвяна казка» священники та спекулянти вихваляють один одного, взаємно називаючи янголами-охоронцями, цинічно порівнюючи себе з безневинними та безгрішними дітьми, цим самим спекулюючи на довірі простого народу [5].

Церковників, демонізуючи (наділяючи негативними рисами) та дегуманізуючи (позбавлення людських рис), цілеспрямовано вписували у біполярну парадигму із виразною конотацією «чужого», «ворога», зображаючи як абсолютне зло і непримиренно протиставляючи атеїстам.

Священнослужителів часто висвітлювали також в ролі саботажників, які підбурювали селян, «залякуючи божою карою», не вступати до колгоспів. Автори сатиричних текстів намагалися звинуватити духовенство у зриві хлібозаготівель та невиконанні річного сільськогосподарського плану [22, с. 2].

Так, в одному із сюжетів, присвяченому правлінню артіль «Перше Травня», їх названо «божественними агітаторами». Трибуну метафорично зображено аналоєм, а священника – керуючим правлінням, що проводить збори як церковну службу. Тому це є причиною низької статистики заготівлі [30, с. 6].

Поширеними є карикатури, що змальовують «куркулів» та «попів» «чорними круками», як готові накинутися та розікрасти народне колгоспне майно. Або «куркуля» – в образі «відгодованого кабана» чи «попа» – «жирного гусака» [71, с. 57].

За лояльне ставлення до представників різних християнських конфесій на сторінках ЧП систематично гостро критикувалося колгоспне керівництво. До колгоспників зверталися з гучними закликами нещадно гнати з «червоних ланів попів як куркульських пособників».

У цьому контексті одним із колоритних персонажів подано голову колгоспу – Микиту Бичка, якого названо «Божим бичком». Його найближчими друзями зображено «церковного старосту, штундистського пресвітера, «католицького ксьондза» та «двох куркулів». Автори карикатури та сатиричного тексту порівнюють їхнє комфортне безпечне життя з Масницею.

На думку дослідників, таке ліберальне ставлення місцевої влади до релігії часто обумовлювалося дотриманням традиційних форм життєдіяльності та небажанням конфліктувати з односельцями, а також сумнівами щодо справжності атеїстичних цінностей.

Звинувачуючи у нещирому зреченні релігії, священників називали пристосуванцями та шахраями, які, начебто, лише вдавали переінакшення та намагались корисливо підлаштовуватись під новий радянський спосіб життя, а насправді «заважали будувати щасливе радянське суспільство» [22].

До прикладу, у фейлетоні «Джерело натхнення» колишній святий отець з метою підзаробити «умудряється продавати ноти релігійних пісень на самокрутки» [28, с. 2].

На сторінках журналу періодично піднімалася тема, де колишні церковники, користуючись своїм у минулому шанованим статусом і авторитетом, неодноразово вдавалися до хитрощів, набираючи різноманітних товарів в кредит, але в результаті не розраховувалися з боргами. Тому люди таких карали і виганяли з громади, – що подається читачам не лише, як

констатація факту, а заклик до активних дій чинити саме так з ворогами [14, с. 3].

Висміюється духовенство, яке швидко «перевзувшись», в проповідницькому дусі продовжувало повчати населення вже новій ідеології. Одним із таких промовистих прикладів є сюжет про Луганський технікум народної освіти, де історію класової боротьби читає колишній дякон, що опирається на спогади про своє навчання у богословській бурсі [10, с. 5].

Лицемірство духовенства підкреслюється прикладом про попівну з Полтавщини, яка намагається вчити неписьменних у лікнепі, а справжніх вчителів до викладання не допускає [23, с. 2].

Ще одна карикатура висміює священника, який молиться і хреститься перед іконою Божої Матері, та у своїх просьбах благає допомогти у перевиборах до сільради, щоби зайняте комфортне місце і продовжувати жити безпечно [19, с. 1].

Або у подібному контексті поруч з духовенством змальовано непманів, жандармів і куркулів, що готуються до перевиборів рад [19, с. 12].

Якщо у 1922 р. на сторінках ЧП непмани висвітлювалися у позитивній конотації, ефективними менеджерами, що намагалися підняти економіку, то до кінця 1920-х рр. їх вже перетворюють на ворогів-спекулянтів. Так, на початку 1928 р. провели перші за 7 років конфіскації хлібних запасів у селян, а до кінця року стартувала перша «п'ятирічка» [84].

У контексті теми виборів особливо гостро розкритиковано діяльність саме української православної ради, яка через поширення пропагандистської книги «Мінея» активно заманювала до своїх парафій вірян [6, с. 10]. Роботу ради подавали у вкрай непривабливому світлі, підкріплюючи прикладами, де під час переобрання її членів віряни вдавалися до антисоціальної поведінки та порушували порядок (вчиняли у нетверезому стані сварки та бійки тощо) [26, с. 2].

Шахраями змальовуються і так звані фальшиві проповідники, які обдирають наївних довірливих людей, які віддають їм свої речі (пальто, валізу тощо), що згодом лицемірно збуваються вокзальним візникам [15, с. 13].

До прикладу, такими шахраями-спекулянтами зображено київських та чернігівських ченців-«екскурсоводів», які обдурюють людей заробляючи на показах фальшивих «мощей» (гвіздки, дерево, вата, тирса тощо). Автори сатиричних текстів наголошували на необхідності публічного викриття їхньої діяльності місцевими органами влади та міліцією [16, с. 2].

Також піднімається тема накопичення нечесним шляхом монахами статків (маєтки, коштовності, капіталовкладення у банки тощо). Про подібні ситуації в різних українських губерніях було описано багатьма авторами ЧП [34, с. 3].

В антирадянському світлі на прикладі Браїлівського монастиря (Вінницька область), де знайшли 1000 пудів «прихованого куркулями зерна», показано діяльність монастирів, які, на переконання влади, з трудових артілей перетворилися на «контрреволюційні осередки». У цьому контексті іронічно змальовано молитву монахів, адресовану райвиконкому та органам ДПУ (відомство державної безпеки (спец. служба) при НКВС, утворена в УРСР з 1922 р.), які «мають бути милосердними до них з огляду на їхню святість» [33, с. 10].

Створення у 1927 р. Спілки безвірників України (республіканська філія всесоюзної організації, після 1929 р. – Спілка войовничих безвірників України) активізувало антирелігійну пропаганду на сторінках часопису ЧП.

У рубриці «На антирелігійному фронті» систематично поновлювали інформацію про стан релігійності та нових безвірників [6, с. 2].

Показово висвітлювали антирелігійні заходи безвірників, особливо під час релігійних свят [18, с. 14]. Типовими сюжетами було розбирання церков, знімання хрестів, конфіскація та одержавлення церковного майна. Наголошувалося на активізації та масовізації таких акцій, особливо для забобонного селянства [19, с. 3].

Оскільки в антирелігійній пропаганді радянська влада передусім робила ставку на молодь, тому дівчат та юнаків, які відвідували церкву, різко протиставляли безвірникам. Релігійну молодь через образи «куркульських дітей» та «дітей недобитків-капіталістів» змальовували розбещеною, розгульною на фоні антисемітських, антирадянських та антикомуністичних лозунгів. Натомість атеїстів зображено освіченими, інтелігентними, працьовитими селянами-колгоспниками чи робітниками з гаслами «Геть паліїв війни», «За культурну революцію», «Рівноправність нації» [32, с. 3].

На контрасті зі світовим студентством підкреслювали, що на початок 1930-х років вже 80% радянських студентів стали безвірниками [25, с. 3].

Так, в оповіданні «Отрута» дівчина Катруся звинувачує батьків за втрачену юність, оскільки ті з дитинства примушували її систематично ходити до церкви. Вона докоряє їм за відсутність у неї косметичних засобів (пудри, парфумів, модного молодіжного одягу), що робить її на фоні прогресивної радянської молоді ущербною і меншовартісною. І насамкінець висловлює категоричний намір вступити до КСМ («Комуністичний союз молоді») та бажання зніматися в кіно [10, с. 6]. Через мрії про косметику та стати «зіркою великого екрану» автори іронічно підкреслюють водночас обмеженість та приземленість вірян, їхню неосвіченість на противагу високим і прогресивним ідеям безвірницької молоді – служити комуністичній партії, народу, науці.

У багатьох текстах йдеться про перешкоду духовенства вступати молоді до КСМ. Наприклад, розгніваний священник скаржиться на суттєве погіршення відвідування церкви селянами, особливо молоддю. Тому в часописі актуалізується питання пожвавлення агітації щодо вступу юнаків та дівчат до КМС [31, с. 10].

У численних сюжетах змальовано просвітницьке повчання молоддю забобонного старшого покоління з метою порятунку останнього від здирництва священства. Так, у розмові з онуком бабуса зізнається, що за сповідь заплатила «батюшці цілого золотого». Внук-піонер на майбутнє

застерігає її від подібних необдуманих вчинків та рекомендує краще безкоштовно посповідатися на загальних зборах [12, с. 11].

Рядом дослідників наголошено на перебільшенні масового зростання Спілки безвірників. Адже, як зазначалося вище, попри жорсткий тиск ще на кінець 1920-х років чисельність релігійних громад була досить високою, що свідчить про значні системні проблеми у веденні антирелігійної пропаганди [86].

Через постійне протиставлення більш релігійного селянства прогресивнішому робітничому класу більшовицька влада взаємно нацьковувала селян і робітників. Так, селян дратували ширшими правами пролетарів, а робітникам наголошували на селянському спротиві колективізації як основній причині затримки необхідних продуктів харчування для міста. Тому саме на робітничий клас сталінський режим покладався у встановленні та зміцненні своєї влади.

Показовим у цьому контексті є зображення на тлі більш прогресивного пролетаріату, що гордо їде за кермом трактора святкувати день індустріалізації, забобонних селян, що йдуть святити яблука [20].

Варто підкреслити, що повстанські рухи українських селян проти насильницької колективізації, які часто поєднувалися із виступами проти антирелігійного тиску, стали наймасовішими серед усіх радянських республік. Тільки за 1930 рік в СРСР було зафіксовано 1487 масових виступів на релігійному ґрунті, серед яких значна частка припадала на УРСР.

Тому саме українських селян ЧП змальовував «забобонними вивротовцями» (змовники, які прагнуть державного перевороту та повернення старого ладу, зокрема церковного) [7, с. 2], «двуликими» та «лицемірними» безвірниками.

В багатьох сатиричних текстах нещирість зречення віри селянами іронічно підкреслюється публічними гучними заявами про відмову від Бога, постів, декларуванням обрання культурного дозвілля, прийнятті нового радянського світського календаря та вступі до Спілки безвірників, які

продовжують «під час релігійних свят вимагати від влади додаткових вихідних» [8, с. 6].

«Двоєдушність» новонавернених безвірників критикується через вчинення ними крадіжок, прогульництва, пиятики, саботажу тощо.

З метою, зокрема, посилити і антирелігійну пропаганду, систематично подавалася статистика прогулів, наприклад, «24 травня на рудні «Паркомуна» було 832 прогули», «багато хто з прогульників святкував релігійне свято і не зміг прийти на роботу в нормальному стані» тощо [13, с. 6].

Очевидно, що така «двуликість» колишніх вірян була результатом недовіри до справжності атеїстичних цінностей та прагненням уникнути осуду чи навіть відкритих репресій. Тому справді вони часто на людях позиціонували себе «безвірниками», а самі продовжували таємно вірити та дотримуватися релігійних обрядів та ритуалів.

Проілюструвати підтвердження нещирості безвірницької позиції багатьох селян можна, зокрема, на прикладі карикатури-жарту «Антирелігійна пропаганда». Так, на зборах колгоспників член Союзу безбожників запропонував присутнім довести існування Бога. В результаті чого одним викриком «Христос Воскрес» і миттєвою колективною відповіддю «Воістину воскрес» це питання було доведено [117].

Інший приклад демонструє листування двох товаришів-безвірників про статистику нових членів Спілки. Вони взаємно діляться про діяльність товариства безвірників та нібито масове зростання її чисельності. Один одному вихваляються різноманітними формами та методам антирелігійної роботи (мітинги, лекції, бесіди, гуртки, стінгазети, вистави тощо). Вкінці листування один з них просить приготувати йому антирелігійну літературу, а також запрошує товариша разом із сім'єю завітати до нього на Різдво, яке є великим релігійним святом, тому його «обв'язково треба відзначати» [17, с. 7].

Сатиричні тексти, звичайно, підкреслювали позитивні результати антирелігійної пропаганди. Наприклад, про це йдеться в карикатурі, що зображає божевільного священника, який в розпачі б'є в дзвони та марно

намагається закликати селян-колгоспників на Великдень до церкви, які йдуть повз церкви «натхненно працювати на благо радянської батьківщини». Така агітація систематично проводилася особливо активно напередодні всіх великих церковних свят [71, с. 54].

Населення закликали прийняти новий світський календар, а релігійні свята описували як серйозну перешкоду формування здорової моралі і широкого світогляду, як головну причину розбещення, розхолодження та схиляння до ліні, що відволікають від відвідування партійних зборів та різноманітних культурно-просвітницьких заходів [5, с. 11].

Пропаганда відмовитися від церковних свят промовисто звучить, скажімо, у байці «Робітник, субота та неділя». Але нарікання на релігію та духовенство висловлює саме ідеологічно свідомий робітничий клас. Робітники звинувачують церковників в тому, що замість освіти та прогресу вони затягують народ у дикунство та невігластво, пропонуючи натомість лише церкву і корчму. В атеїстичних закликах робітників наголошується на релігії як одній з головних причин народного злидарства. Церква протиставляється школі та обов'язковій освіті, яку дала змогу отримати саме радянська влада. У байці йдеться також про необхідність святкування революційних дат, які мають зміцнювати більшовицький дух та успішно будувати соціалістичне майбутнє [21, с. 8].

Ворогами радянської влади і пособниками духовенства зображали діячів Української національної революції 1917–21 років. До прикладу, у тексті «Єдин у двох лицах» гостро висміюється В. М. Чехівський, український політичний і громадський діяч, прем'єр-міністр УНР, один із засновників УАПЦ (жертва сталінського терору, розстріляний у 1937 р. в урочищі Сандармох (Карельська АРСР, РРФСР)).

Через показову сцену так званого «справедливого народного суду» Чехівського зображено амбівалентним персонажем, у якому триває антагоністичне протистояння «між марксистом і проповідником, єпископом і

гайдамакою». Акцент зроблено на його прагненні «покаятися перед радянським народом» [24, с. 1].

В подібних негативних конотаціях із прив'язкою до релігійного контексту (в компанії із бандитом Ангелом за столом на фоні чаркування) висвітлюється С. О. Єфремов, український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік Української академії наук (з 1919 р.), віце-президент ВУАН (з 1922 р.), дійсний член Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, один із творців концепції української державності та вітчизняної журналістики (репресований, загинув у 1939 р. у Володимирській в'язниці (РРФСР, СРСР)) [24, с. 6].

В товаристві з «попами» зображено також відомих українських культурних діячів, яких звинуватили у причетності до сфабрикованої сталінським режимом справи «Спілка визволення України» (СВУ).

Цьому процесу навіть було присвячено спеціальний номер ЧП [24, с. 1].

У вересні 1929 р. Об'єднане державне управління (ОДПУ) УСРР, політична спецслужба на базі ДПУ, що спеціалізувалася на боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, розпочала «чистки» серед української наукової та церковної інтелігенції.

Справа СВУ тривала з 19 березня по 9 квітня 1930 р. Жертвами репресій стали найяскравіші постаті українського національного відродження – С. Єфремов, В. Чехівський, Л. Старицька-Черняхівська, А. Ніковський, Й. Гермайзе та інші. Їм інкримінували «український націоналізм».

Серед репресованих по справі СВУ були і представники українського духовенства.

До прикладу, причетність Єфремова до гучного процесу над СВУ підкреслюється в карикатурі «З чим їдуть Єфремови та «їже з ними»», де його зображено разом із священником та петлюрівцем, що несуть «Закон Божий» і плакати з написами «Спілка визволення України поверне вам певну волю», «Хай живе спілка науки та релігії» [71, с. 56].

Тема СВУ піднімається також у карикатурі, що відображає засідання СВУ, де читачеві запропоновано сценарій розподілу міністерських портфельів. Відтак, прем'єрський дістається С. Єфремову, міністра праці – О. Гермайзе, освіти – В. Дурдуківському, закордонних справ – А. Ніковському, релігійних культів – В. Чехівському [23, с. 4].

З початком згортання політики коренізації крізь призму «невдалої» і «ворожої» українізації з метою дескридатації всього українського, зокрема національної церкви, піднімається тема «самоліквідації» УАПЦ [23, с. 5].

В численних карикатурах підкреслюється, що революції таки вдалося розколоти церкву. Наголошується на тому, що УАПЦ так і не змогла вплинути на більшість громадян, які продовжують відвідувати російську церкву, при цьому втрачаючи через антисоціальну поведінку (пиятику та хуліганство) моральне обличчя радянського громадянина [28, с. 2].

На фоні гострої сатири на УАПЦ увиразнено її зв'язок не просто з якимись непевними ідеологічними елементами, а з відвертими ворогами радянської влади. Так, зазначається, що напередодні розвалу інституції ще у 1927 р. після обслідування 577 автокефальних парафій виявили в складі активу (священники, єпископи, диякони, члени ради) 46 старих офіцерів, 22 колишніх денікінця, 55 колишніх членів УПСР, УСД і УКП, 214 петлюрівських бандитів, 17 колишніх жандарів і поліцаїв, 3 колишніх члени Союзу рус. народа [24, с. 4].

Під маховик репресій на початку 1930-х років як «шпигуни та шкідники» потрапили також багато священників національних меншин, зокрема, німецьких, польських та чеських пасторів, сектантських проповідників, особи із церковного активу.

Гострою реакцією авторів ЧП стала заява у постанові Президії ВУЦВК 1934 р. про перенесення столиці УРСР до Києва. Цій важливій події було присвячено багато публікацій.

Зокрема, обкладинка №4 ЧП промовисто висвітлювала цю тему через нагадування читачам про історію революційного Києва. Окрім національного, політичного тощо контекстів, акцентовано звучав і релігійний.

По-перше, з 1919 по 1934 роки Харків був першою столицею УРСР і як велике промислове місто асоціювався з підтримкою робітничим класом жовтневого більшовицького перевороту. А Київ, що став у 1917 р. столицею проголошеної Української Народної Республіки, сприймався радянською владою як буржуазний, а відтак, – ворожий.

Тому карикатури зображали пам'ятник князю Володимиру з хрестом, забрудненим пташиним послідом. Хрестителя змальовано «із задоволеним поглядом на Дніпро, у якому було охрещено киян, а зараз тут розважаються кияни на човнах». Тобто асоціацію з новою столицею як колискою християнства проводили через постать князя Володимира-Хрестителя [100].

У супроводжувальному до карикатури тексті наголошувалося, що Київ є містом, «старовинним, старомодним, благочинним, вірнопідданим царів», при цьому виразно протиставляючи пролетарському прогресивному Харкову. Автор тексту підкреслює, що в Києві й досі залишається велика кількість ченців, богомольців і старців, що є негативним явищем для нової радянської столиці.

Крізь призму звернення до «стражденного» Києва як до головного персонажа і центру становлення української історії та культури, зокрема, згадується Києво-Печерська лавра як оплот християнства, що хоча й постійно гальмує, та не здатна зупинити революційні зміни.

У висновку йдеться про те, що надмірно довірливому Києву, який тривалий час був під оманливим буржуазно-націоналістичним впливом, саме зараз випадає велика честь і місія – «стати новим більшовицьким прогресивним центром».

Духовенство демонстрували також провокаторами у розпалюванні расистських та антисемітських настроїв.

Зокрема, «скандальним попом» змальовується ксьондз Пранайтіс, який «зводив наклепи» під час розгляду гучної «справи Бейліса» (інспірована російськими чорносотенними організаціями у 1913 р. проти київського єврея

Менделя Бейліса, звинуваченого в убивстві християнського хлопчика А. Ющинського з ритуальною метою) [100].

Мова йде про сфабрикований судовий процес над прикажчиком цегельного заводу київського передмістя Бейлісом. Ультраправі, монархічні об'єднання, гаслом яких було «Православ'я, самодержавність, народність», мали на меті підбурити українців до антисемітських акцій. Це якраз співпало з розглядом Державною думою у 1911 р. законопроекту про скасування смуги осілості. Відомий київський лікар – психіатр І. Сікорський зробив фальшиву експертизу щодо можливості визначити національність вбивці за трупом вбитого. А з підробленою богословською експертизою виступив ксьондз І. Пранайтіс, який на основі вирваних з контексту цитат доводив ненависть юдеїв, передусім, до християн.

Міністерство юстиції звільнило справжніх вбивць. Після арешту М. Бейліса чорносотенна преса почала публічно проводити антисемітську пропаганду, підбурюючи до єврейських погромів.

До цієї справи додався виразний націоналістичний контекст, оскільки на підтримку Бейліса виступила прогресивна українська та європейська інтелігенція. У 1913 р. суд присяжних таки виправдав М. Бейліса.

Антисемітські сюжети досить часто пов'язували з духовенством [29]. Так, в одному з сатиричних текстів часопису критикується римо-католицький священник, який написав молитву, спрямовану проти польських ворогів. Критичний коментар авторів журналу до молитви підкреслює, що молитва не може бути християнською, оскільки в ній йдеться про бажання смерті ворогам. Автори ЧП пропонують для ксьондза текст молитви, де в іронічній формі, окрім знищення комуністичної преси, має йтися про дозвіл на експлуатацію робітничого класу та єврейські погроми, що, без сумніву, є реальним бажанням церковників [129, с. 37].

Єврейську тему також сатирично піднято у згадуваному вже контексті протиставлення Києва як столиці УНР і Харкова як «справжньої» більшовицької столиці. В карикатурі підкреслюється відмова центрального

керівництва у проханні київським равинам дозволити влаштувати в синагозі «Червоний куток» для проведення культурно-освітньої роботи. Оскільки подія сталася у 1928 р., коли Харків ще був столицею, то спеціально підкреслено, що в пролетарському місті подібну просьбу влада відразу задовольнила, адже всю синагогу було перероблено під клуб [8. с. 10].

Значну увагу автори ЧП приділяли також міжнародному контексту релігії, що мало на меті безкомпромісно протиставляти антирелігійну радянську систему західному буржуазному релігійному суспільству.

У площині расової нерівності колонізованих народів систематично увиразнюється тема подвійної моралі релігії як опіуму для народу західного світу. До прикладу, в одній з карикатур змальовано лицемірного кардинала-місіонера, який звертається з проповіддю про любов і добро до моряків європеїдної та негроїдної раси з кайданками на руках і ногах. Відтак, ворожий захід представлено в образі «лицемірного буржуазного парламентаризму» [30, с. 11].

Наративні та візуальні тексти ЧП мали чітко підкреслювати позицію сталінського режиму до міжнародних подій та явищ. Так, крізь призму 10 християнських заповідей у фейлетоні «Заповіді дані фашистам на горі гомінданівській» критикується дільність Гоміньдану, першої правлячої політичної партії в історії Республіканського Китаю [36, с. 4].

Міжнародний контекст релігії звучить також у критиці виступу папи Пія XI перед світовим студентством з антирадянськими антикомуністичними виступами на захист релігії. На контрасті підкреслено, що радянське студентство у переважній своїй масі вже є безвірницьким [25, с. 2].

Отже, головним ворогом в антирелігійній пропаганді однозначно зображено духовенство.

Вже у перші роки становлення більшовицької влади духовенство зарахували до осіб, позбавлених виборчих прав («позбавленців») [26, с. 2]. Всесоюзна виборча кампанія 1925/26 років проілюструвала, що 15 % «позбавленців» були духовенством. А інструкція НКВС від 1 жовтня 1929

року «Про права і обов'язки релігійних об'єднань» лише погіршила становище служителів культу, проти яких почали використовуватися всі можливі форми тиску: юридична безправність, матеріальна залежність, моральне знування, притягнення до кримінальної відповідальності, фізичне знищення тощо. Такі силові методи з боку влади призвели до зречення багатьох священників духовного сану. Якщо впродовж 1927 – 1928 рр. зреклося 179 осіб, то в 1929 – 1930 рр. – 2000 осіб. В результаті, на середину 1930-х рр. духовенство як соціальна категорія практично зникло або перейшло у підпільну діяльність [24].

Висновки до Розділу 2

До кінця 1920 – початку 1930-х років було встановлено сталінський тоталітарний режим, інструментом утвердження якого стала комуністична партія більшовиків.

Одночасно із згортанням політики НЕПу та коренізації, початком насильницької колективізації та масового розкуркулення відбулось посилення антирелігійного тиску, що виявилось в усуненні та поступовому знищенні релігії, віри та церкви.

У впровадженні антирелігійної політики важливу роль відіграли радянські ЗМІ, які стали ефективним інструментом поширення антицерковної пропаганди та сприяли формуванню біполярного суспільства з чітким поділом на «своїх» та «чужих», які автоматично перетворювалися на «ворогів».

Для втілення головних ідей атеїзму вкінці 1920 – на початку 1930-х років став ЧП, одне з перших сатирично-гумористичних видань в УРСР. На його сторінках відображалися головні наративи антирелігійної пропаганди.

Жорстка антирелігійна боротьба активізувала репресивні методи, що призвело до поглиблення конфліктності у багатоконфесійному українському середовищі, розколу православ'я як найчисельнішої християнської конфесії на українських теренах, знищення української національної церкви, масовому зреченні священства духовного сану тощо.

Репресивна машина торкнулася і багатьох членів редакції часопису, яких звинуватили у гострій критиці недоліків радянських реалій. Часопис закрили у 1934 р.

РОЗДІЛ III. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ УЧНІВ ПРО СТАЛІНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ

3.1. Аналіз навчально-методичного комплексу з історії України та всесвітньої історії для 10 класу

Навчально-методичний комплекс – це сукупність навчально-методичних засобів різного призначення, що включають: державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, навчальну програму з історії, концепцію історичної освіти, а також підручник, робочий зошит, атласи і карти, зошит для тематичного оцінювання, хрестоматію.

Навчально-методичний комплекс з історії забезпечує цілісний навчальний процес в єдності цілей навчання та змісту.

Відповідно до Концепції історичної освіти та Концепції громадянської освіти та виховання в Україні одним із ключових завдань є формування обізнаності в політичних системах. Серед різних політичних режимів важливе місце посідає тоталітаризм, якому притаманні відсутність демократії, диктатура і тотальний контроль держави над усіма сферами життя соціуму та конкретних осіб.

Серед ряду змістових наголосів навчальної програми «Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи» для закладів загальної середньої освіти є історія України XX ст., акцентовано увагу на СРСР як на державі, де імперський спосіб організації влади поєднувався з тоталітарним режимом [91]. Особливу увагу приділено практиці використання сталінським тоталітарним режимом масового штучного голоду як інструменту політичної влади. В програмі учнів зорієнтовують на вивчення гідного опору, який чинили українці масовому насильству, зокрема, антирелігійному тиску.

Тоталітарний сталінський режим в Україні вивчається у старших класах, зокрема у 10 класі на уроках історії України та всесвітньої історії.

У навчальній програмі 10 класу сталінська тоталітарна система вивчається у Розділі 4. «Україна в складі тоталітарної імперії – Союзу

Радянських Соціалістичних Республік» [91]. Сталінізм розглядається як один із періодів радянської історії. Учні знайомляться з особливостями становлення сталінського тоталітарного режиму в УРСР та його проявами через впровадження насильницької колективізації, індустріалізації, політичних репресій, Голодомору-Геноциду тощо.

Значну увагу приділено лібералізації соціально-економічної та національної більшовицької політики у 1920-х рр. як засобу подолання політико-економічної кризи та утвердження радянської влади в Україні (НЕП, політика коренізації) та досить їх швидкому згортанню, що означало посилення тоталітарного режиму. Виразно акцентовано на місці та ролі пропаганди, зокрема антирелігійної, як інструменту підготовки Голодомору-Геноциду та масових репресій.

Програма 10 класу із всесвітньої історії у Розділі 3. «Провідні держави світу в міжвоєнний період» пропонує загальний підхід до вивчення у порівняльному контексті ідеології світових тоталітарних режимів (нацизм, фашизм), зокрема, через осмислення сталінізму як різновиду. Розкриваються причини протистояння між тоталітарними режимами та демократичними рухами як визначальна особливість історичного процесу в міжвоєнний період.

Звертається увага на витоки російського і радянського тоталітаризму; традиційний радикалізм і масовий тероризм у революційному русі Російської імперії 19 – початку 20 ст.; принцип «демократичного централізму», що полягав у тотальному підпорядкуванні низових партійних організацій центру. Це, власне, і є характерною ознакою тоталітаризму як фундаменту більшовицької партії. Йдеться про методи боротьби між РКП(б) і соціал-демократичними партіями країн Західної Європи.

Становлення сталінського тоталітарного режиму в Росії, а згодом й СРСР, розглядається, зокрема, і в українському контексті. Тобто, увиразнюється тотальний контроль над всіма сферами життєдіяльності, що мало підкреслювати беззаперечну єдність партії та народу. До прикладу, колективізація, знищення приватної власності, фізичне винищення господаря,

безперервність «класової боротьби», ліквідація певних соціальних груп (зокрема, духовенства та вірян), утвердження соціалізму тощо.

Навчальна програма пропонує орієнтовні теми практичних занять та назви навчальних проєктів, які спрямовані на з'ясування суті тоталітарних режимів та причин їх виникнення в різних державах. Значна увага при підготовці приділяється міжпредметним зв'язкам, зокрема географії (Розділ: Регіони та країни світу. Тема: Країни Європи. Складання комплексної суспільно-географічної характеристики країн регіону).

У Розділі 4. «Держави Центрально-Східної Європи» розглядаються особливості становлення авторитарних та тоталітарних режимів в цьому регіоні.

Огляд підручників з історії України за 10 клас дозволив більше зосередитися на українських контекстах встановлення сталінського тоталітарного режиму.

Так, у підручнику за ред. О. Струкевича у Розділі 4. «Становлення й утвердження тоталітарного комуністичного режиму в Україні» [131] розглядається матеріал про наслідки включення України до складу СРСР. Зосереджено увагу на статусі УСРР, що опинилася, як й інші республіки, у політичній та економічній безправній ролі. Сталінський тоталітарний режим встановлювався шляхом ліквідації багатопартійної системи.

У 14 параграфі, присвяченому суспільно-політичному життю в Україні у 1920–1930-х рр., висвітлюються особливості розгортання антибільшовицького руху 1920–1921 рр. саме на українських теренах, впровадження на зміну політики «воєнного комунізму» політики НЕПу. Підкреслено специфіку проведення політики коренізації та українізації, її досить швидкому згортанні і наслідкам, а також посилення русифікації.

Значну увагу приділено селянському повстанському рухові, який в УСРР у порівнянні з іншими радянськими республіками набув наймасовіших масштабів, що й відрізняло суттєво український опір.

У контексті розгортання сталінського терору поруч з розкуркуленням, насильницькою колективізацією та Голодомором-Геноцидом автори зосереджуються на характеристиці антирелігійної політики більшовицького режиму (параграф 17. Порухення прав людини в умовах тоталітарного режиму. Релігійне життя в УСРР, с. 138–139). Зокрема, виявом релігійного життя став масовий релігійний рух за утвердження УАПЦ. Ідеї протоієрея В. Липківського та «Братства Воскресіння Христа» набували в народі все більшої підтримки. Всеукраїнський собор 1921 р. став основою розгортання церковного руху, внаслідок чого у церковному житті було здійснено багато нововведень [127].

Підручник В. Власова у Розділі 4. Утвердження комуністичного тоталітарного режиму в Україні (параграф № 3. Як боротьба з релігією сприяла утвердженню комуністичної тоталітарної ідеології) пропонує учням дослідницькі завдання. Їхнє виконання передбачає роботу з документами, які допомагають з'ясувати роль УАПЦ у суспільно-політичному житті та відповісти на питання, чому влада вдалася до її ліквідації. На підставі уривків учнів спонукають зробити висновки про причини антицерковної пропаганди та методи антирелігійної агітації влади [64].

На прикладі документу № 3 (інструктивний лист ЦК КП(б)У (1921)), що містить інструкцію антирелігійної боротьби, пропонується охарактеризувати інструменти викриття, дискредитації, дезорганізації та економічного знесення духовенства та вірян.

До прикладу, у документі № 5 («3 листа секретаря ЦК КП(б)У Дмитра Мануїльського (1922)) учням дається текст про вилучення церковних цінностей та впровадження різних шляхів розколу української національної церкви [64, с. 206].

А в документі № 7, де розповідається про зречення єпископом української автокефальної православної церкви Марком Грушевським сану у 1931 р., пропонується відстежити діяльність репресивних органів влади щодо церковнослужителів [64, с. 208].

Завдання у документі № 8 пропонує на прикладі аналізу матеріалів газети «Вісті ВУЦВК» від 5 січня 1930 р. з'ясувати причини і наслідки закриття храмів та знищення церковного майна.

Також параграф містить підсумкові питання щодо виявлення мети запровадження «безбожної п'ятирічки» та ліквідації в СРСР до 1937 р. усіх релігійних конфесій і будь-яких зовнішніх виявів релігійності.

3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення у шкільній практиці

Одним із ефективних шляхів побудови демократичної України та формування свідомого громадянина є переосмислення радянської тоталітарної системи як у науковому, так і публічному дискурсах. Саме контекст унеможливити повторення такого режиму є найголовнішим акцентом на уроках.

Тому при вивченні теми тоталітарного сталінського режиму в школі варто наголошувати на особливостях впровадження його системи в УРСР. Зокрема, увиразнити такі аспекти: 1) ознаки та чинники формування сталінського тоталітарного режиму (культ особи; тотальний контроль держави над суспільством; відсутність політичної опозиції; терор і репресії; мілітаризація економіки та суспільства (підпорядкування воєнній ідеології); денаціоналізація (нівелювання національної ідентичності, асиміляційна політика)); 2) державний терор як базовий інструмент, який розпочався в Україні раніше за інші республіки [132, с. 27].

Адже у 1930-х рр. це була республіка з найбільшим опором, який чинили радянська інтелігенція як дореволюційного, так і сформована в період українізації, націонал-комуністи, селянство. Тому це вилилось у більш жорстокі репресії та сфальсифіковані показові судові процеси, зокрема, справа СВУ у 1930 р. (Спілка визволення України). Наступним репресивним кроком став Голодомор-Геноцид, як інструмент придушення спротиву колективізації з боку українського селянства. Кульмінацією терору стали масові репресії 1937–1938 рр.

При вивченні даної проблематики варто звернути увагу на питання етнічних меншин, яких в УРСР, окрім українців, була велика кількість, і які стали жертвами репресій як «найбільш проблемні» для побудови нової радянської держави [143].

На думку П. Бондаренко, тема сталінського терору в історії України є однією з найскладніших. Адже вчителям потрібно подавати цю тему відповідно до вікових особливостей учнів водночас об'єктивно та з повагою до жертв репресій [59, с. 11–18.]. Тому вона рекомендує максимально залучати різнотипні джерела: навчальну літературу, візуальні та архівні матеріали, нормативно-правові акти, усноісторичні тощо. Це допоможе учням краще зрозуміти суть, причини та наслідки сталінізму [67].

В осмисленні цієї теми можна виокремити такий методичний інструментарій:

- 1) проведення дискусії про причини, наслідки та важливість пам'яті про сталінський терор;
- 2) перегляд відеоматеріалів;
- 3) читання особових справ репресованих (із аналізом їх справ);
- 4) проведення уроку-реквієму пам'яті жертв сталінського терору (із залученням архівних матеріалів);
- 5) створення проєктів, презентацій тощо.

На початку 1990-х рр. науковці почали працювати над багатотомним науково-документальним дослідженням «Реабілітовані історією» для кожного регіону України, матеріали яких також потрібно активно використовувати для проведення уроків.

Цінним методичним доробком у глибшому вивченні сталінського тоталітарного режиму є досвід Лободовської І., вчительки історії та правознавства Миколаївського ліцею імені Миколи Аркаса та Панченко В., к. і. н., викладача-методиста ВСП «Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету». Вони пропонують для вчителів та учнів старших класів авторське переосмислення

тоталітарної пропаганди російського імперського та радянського минулого крізь призму ідентифікації тоталітарної пропаганди та розвінчування її маніпуляцій [134].

Навчально-методичні матеріали посібника спрямовані на розвиток критичного мислення, а також інших характерних для сфери історичної освіти компетентностей (аксіологічна, хронологічна, просторова, та практичних вмінь пояснювати й інтерпретувати історичні факти) як на уроках історії і громадянської освіти, медіаграмотності, так і у позакласній проєктній діяльності.

Структура кожної теми передбачає наступні блоки: назва теми, очікувані досягнення учнів/учениць, мотиваційну ситуацію, ключову інформацію, інтерактивні вправи та рефлексію. Заслуговує на увагу підхід до організації домашньої роботи учнів. Йдеться про випереджальний принцип, який передбачає підготовку певних практичних кейсів з метою їхнього колективної роботи наступного уроку.

Методичний посібник є цінним з огляду на його проблемний підхід до побудови структури та змістового наповнення, тому особливості сталінського тоталітарного режиму можна розглядати практично через всі теми, які пропонуються авторами. Зокрема, йдеться про суть та різновиди пропаганди; природу тоталітарної пропаганди; ознаки культу особи; трансляторів тоталітарної пропаганди; спотворення тоталітарною пропагандою системи загальнолюдських цінностей; роль цензури; механізми маніпуляції свідомістю; наслідки тоталітарних кампаній; освіту як засіб формування конформістського світогляду; можливості опору у тоталітарному суспільстві; візуальні та вербальні засоби пропаганди (архітектура та образотворчі засоби; радіо, телебачення, кіно, музика). Окрема роль відводиться сатирі як інструменту пропаганди, що є особливо цінним для розкриття теми нашого дослідження.

Варто виділити хоча б декілька креативних методичних засобів та прийомів.

Наприклад, вправа «Сенкан» полягає в тому, що учні гуртом складають сенкан у якому: перший рядок – слово «Пропаганда»; другий рядок – два прикметники, що характеризують це явище; третій рядок – три дієслова, що визначають вплив/дію цього явища; четвертий рядок – речення, що відображає ставлення до цього явища; п'ятий рядок – синонім чи асоціація до терміну «пропаганда» [134, с. 6].

Важливою для формування громадянської, комунікативної та соціальної компетентностей є домашнє завдання, що будується на випереджальному принципі. Учням пропонують взяти інтерв'ю у рідних та знайомих про різні приклади радянської пропаганди у повсякденному житті в радянський період [134, с. 9].

При розгляді теми № 3 «Вожді. Культ особи та пропаганда» учні аналізують характер певної ідеологічної платформи, на яку опирався той чи інший державний керівник, порівнюючи Й. Сталіна з Беніто Муссоліні, Адольфом Гітлером, Мао Дзедунем, Саддамом Хусейном, династією Кім, Владіміром Путіним. Старшокласникам в якості домашнього завдання дають послухати в Youtube виступи багаторічних лідерів інших країн і з'ясувати, чи можуть вони в окремих з них ідентифікувати ознаки культу особистості [134, с. 11–12].

Увиразнити місце та роль агентів сталінської тоталітарної пропаганди можна через виконання вправи «Громадські організації в СРСР – формальність чи гра в демократію?»: 1) хто був цими агентами в 1920 – 1930-х рр. (дитячі і молодіжні організації; підконтрольні владі громадські об'єднання; членство в правлячій партії тощо); 2) як тоталітарна пропаганда використовувала і мотивувала різноманітні державні структури й квазігромадські об'єднання задля посилення свого впливу [134, с. 14-16].

В процесі знайомства з алгоритмом аналізу пропагандистського гасла на прикладі особистості відомої української художниці Катерини Білокур, у старшокласників формується окрім пізнавальної та громадянської компетентності, ще й культурна та самоосвітня, оскільки вони отримують

додаткове завдання глибше ознайомитися з її творчістю. Вони дізнаються, що попри обіцянки гідної платні та життя, реальність була іншою. Адже для багатьох селян звільнення від рабства почалося лише з 1974 року, коли їм почали давати паспорти. А художниця, чії картини презентувались на виставках у Європі, була закріплена за своїм колгоспом і не мала документів, що засвідчували б її особу [134, с. 17].

До прикладу, під час розгляду тем «Цензура, або для чого тоталітарному режиму керовані ЗМІ та «Як пропагандистські кампанії маніпулюють свідомістю мас» можна запропонувати порівняти нацистську та сталінську пропаганду на основі характеристики різних сфер суспільного життя – науки, освіти, культури, мистецтва, спорту тощо [134, с. 25]. Або ж розглянути вправу «Пропагандистські кампанії в історичному вимірі», де продемонстровано, як політика українізації вплинула на рух шістдесятників [134, с. 27].

Розглядаючи роль сатири як засобу тоталітарної пропаганди, учням можна поставити проблемне питання: сатира є ідеологічною зброєю тоталітарного режиму чи інструментом суспільного захисту? У мотиваційній ситуації їм пропонується попрацювати з карикатурою І. Семенова «(Не)смішне радянське будівництво. Хрущовки. Велике переселення народів (з журналу «Крокодил»)» [134, с. 60].

Потім доречно організувати обговорення місця і ролі сатири у формуванні потрібних ідеологічних установок, що були спрямовані на висміювання як зовнішніх ворогів СРСР, таких як нацистська Німеччина, фашистська Італія, західні держави (США, Велика Британія, Франція тощо), так і певні верстви населення всередині країни, які радянський режим також вважав для себе ворожими: колишніх дворян, український націоналістів, «куркулів», священників, непманів тощо.

Важливо розглянути поряд з ідеологічно «правильним» гумором неформальний, побутовий, народний, що був можливістю завуальованої критики радянської влади. Народна сатира була небезпечною для влади, тому що вона викривала недоліки та суперечності системи, висміювала

безгосподарність, виявляла симпатію до західних цінностей, або просто відстоювала право на свободу слова та творчості.

Учням пропонується домашнє завдання підготувати презентації про найвідоміші сатиричні журнали Радянського Союзу: український «Перець» («Червоний Перець», 1922 р., 1927–1934 рр.), союзний «Крокодил», «Чаян» (Татарстан), «Вожик» (Білорусія), «Муштум» (Узбекистан). Креативним завданням може бути обговорення алгоритму аналізу карикатури [134, с. 61–64].

Для вивчення сталінського тоталітарного режиму цінними є матеріали навчально-методичного посібника, який створено у межах проєкту «Інструментарій для критичного викладання історії» (2023–2024) та ініціативи «Радянське минуле: (пере)осмислення історії» [92]. Матеріали посібника пропонують критично осмислити місце і роль пропаганди. Безпосередньо важливим для нашої теми є Блок 2. «Радянська пропаганда та історія», який пропонує розглянути такі питання як «Радянський Союз як держава пропаганди», «Кого виховувала радянська система?», «Радянський ритуал як інструмент контролю», «Історія в радянській пропаганді», «Творення історичного міфу про «братні народи»», «Стереотипні образи українців у радянській пропаганді».

Методичні розробки зорієнтовують увагу учнів на осмислення ключових питань щодо мети сталінської антирелігійної пропаганди, зокрема, знищення церкви, важливість якої в житті українців більшовики добре розуміли. Тому боротьбу з духовенством подавали як розправу над одними з найголовніших ворогів радянської влади. Учням пропонують охарактеризувати та порівняти різні форми та методи впровадження пропаганди:

- 1) адміністративні, що полягали у закритті церков;
- 2) просвітницька робота – створення мережі наукових товариств та організацій, що поширювали атеїстичну літературу;

3) силові (репресії проти духовенства та вербування серед них агентів) [49].

Старшокласників підводять до висновків про результати антирелігійної пропаганди, що полягала у формуванні культурної ідентичності, нав'язуванні шаблонного мислення та встановлення контролю на свідомість.

Цікавим і креативним видом роботи є аналіз поглядів різних дослідників на питання суті та основних етапів сталінської антирелігійної пропаганди. Обговорення відбувається через призму таких питань:

1) Як ви поясните той факт, що сільські громади в радянській Україні у 20-ті роки залишалися здебільшого релігійними (Джерело 1)?

2) Чому вступ до колгоспу українського селянства ототожнювало із бісівською справою (Джерело 1)?

3) Які етапи в радянській антирелігійній політиці кінця 20-х років виокремлює дослідник О. Ігнатуша (Джерело 2)? Чим вони обумовлені та які мали наслідки?

4) Чому радянська влада прирівняла служителів культу до заможних селян-куркулів? Як це рішення використовували на місцях (Джерело 2)? [114].

Для з'ясування особливостей проведення антирелігійної пропаганди багато уваги відводиться роботі з візуальними матеріалами, зокрема, фотодокументами, плакатами, карикатурами у сатирично-гумористичних виданнях:

1) Як ви поясните той факт, що за порівняно короткий час у СРСР зросла чисельність союзу безбожників (Джерело 4. Погляд дослідника. Сергій Фірсов)?

2) Уважно розгляньте плакат та обкладинку журналу (Джерело 5). Чому їх автори вирішили саме в такий спосіб вести атеїстичну пропаганду? На які верстви населення була розрахована така форма агітації? Відповідь обґрунтуйте.

3) Як населення та представники духовенства реагували на дії влади (Джерела 6, 7)? [114].

Методисти рекомендують активно працювати із усноісторичними матеріалами, що уможливають познайомитися зі свідченнями очевидців сталінського режиму.

Доцільними рекомендаціями є осмислення антирелігійної пропаганди через призму поліетнічності та поліконфесійності, тобто зосередження на тому, як сталінська система вела боротьбу з різними етносами, релігіями та конфесіями.

Для поглиблення методичної роботи з учнями у процесі вивчення сталінського режиму через призму антирелігійної пропаганди потрібно комплексно підходити до особливостей встановлення цієї антигуманної системи, що тотально встановила контроль над всіма сферами життєдіяльності [133].

3.3. Виховний захід на тему «Боротьба з релігією: преса на службі сталінського тоталітарного режиму (на прикладі журналу «Червоний Перець»)» для 10 класу

Тема: «Боротьба з релігією: преса на службі сталінського тоталітарного режиму (на прикладі журналу «Червоний Перець»)»

10 клас

Мета:

- **закріпити** отримані на уроках з історії України та всесвітньої історії знання учнів про причини та наслідки проведення сталінським тоталітарним режимом антирелігійної політики; розглянути основні форми та методи формування атеїстичного світогляду в українців на сторінках гумористично-сатиричного видання «Червоний Перець»;
- **розвивати** загальні та предметні компетенції учнів; закріпити основні терміни та поняття;
- **виховувати** ціннісне ставлення та повагу до прав людини; толерантність, емпатію; громадянську компетентність.

Обладнання: мультимедійна дошка, оцифровані номери сатирично-гумористичного видання «Червоний Перець».

Хід виховного заходу:

I. Вступна частина:

1. Актуалізація знань:

Вчитель демонструє обкладинку першого номеру сатирично-гумористичного журналу «Червоний Перець» (далі – ЧП) (квітень, 1922 р.), на якому зображено велетенський стручок червоного перцю з розкиданими навсбіч зернинами. Підпис під карикатурою: «Перчимо спекулянта, хабарника, бюрократа, непмана, чваного комуніста, «комісара в галіфе», князів церкви, бандитів з широкої дороги і малої стежки, прекрасних панночок і елегантних денді, прокислих соціалістів і все, що тхне і несе розклад».

Вчитель: Що означає ця карикатура? Давайте розкодуємо приховані сенси.

Учні: Вона символізує кулі, що вражають ворогів радянської системи, серед яких одне з найголовніших місць посідає духовенство. Це свідчить про те, що вже з перших років становлення радянської влади починає впроваджуватися антирелігійна пропаганда, спрямована на знищення релігії, церкви і встановлення атеїстичного світогляду.

2. Проблемне запитання: Сьогодні ми спробуємо з'ясувати, як вкінці 1920 – початку 1930-х рр., що стали новим етапом посилення сталінської антирелігійної політики, на сторінках сатирично-гумористичного часопису ЧП поширювалася антирелігійна пропаганда.

3. Мотивація. Що дасть нам розмова про це? До яких висновків ми маємо дійти?

4. Оголошення теми та очікуваних результатів.

II. Основна частина:

Вчитель: Згадаймо, що після гострої критики Сталіним недостатньо активної антирелігійної пропаганди, у 1929 р. ухвалили закон «Про релігійні об'єднання», який почав жорстко контролювати утворення, реєстрацію та діяльність релігійних об'єднань. Влада фактично почала тотально контролювати церкву. З посиленням антирелігійного тиску почали згортати політику НЕПу, коренізації та розпочали насильницьку колективізацію.

Влада покладала на журнал ЧП великі надії щодо його вагомого впливу на свідомість радянських людей. Саме завдяки сміховій мові його контент завжди був зрозумілим і популярним серед широких мас населення.

(Вчитель пропонує розглянути візуальний ряд, який демонструє заклики вилучати церковне майно на користь держави; проводити масові збори підписів про закриття церков; знищувати релігійні атрибути (палити ікони [27, с. 9], переплавлювати церковні дзвони, хрести [21, с. 8.]).

Вчитель: Про що свідчать численні сюжети розкрадання предметів релігійного культу? [8, с. 11].

Учні: Влада цими наративами намагалася підкреслити фальшивість віри.

Вчитель (демонструє карикатури, на яких духовенство зображено поруч з «куркулями», «непманами», «петлюрівцями», «спекулянтами»): Хто зображений поруч з церковниками? Про що говорять ці приклади?

Учні: Це «куркулі», «непмани», «петлюрівці», «спекулянти». Духовенство висвітлювали перед народом як злісних ворогів радянської системи з іншими «поширювачами антикомуністичних ідей» [5, с. 6].

Вчитель: (демонструє карикатуру на ксьондза Пранайтіса, який «зводив наклепи» під час розгляду гучної «справи Бейліса» (ЧП, 1932, № 8–9, с. 11). Про що свідчить це зображення? І в чому суть була цієї справи?

Учні: Духовенство періодично висвітлювали провокаторами у розпалюванні расистських та антисемітських настроїв. Російські чорносотенні організації у 1913 р. сфабрикували справу проти київського єврея Бейліса, звинуваченого в убивстві християнського хлопчика з ритуальною метою.

Вчитель (демонструє карикатури священників із підписами «позбавленці»): Хто такі «позбавленці»?

Учні: Це ті віряни та церковники, кого більшовики позбавили радянського виборчого права.

Вчитель: Всесоюзна виборча кампанія 1925/26 років проілюструвала, що 15 % «позбавленців» були духовенством. А інструкція НКВС від 1 жовтня 1929 року «Про права і обов'язки релігійних об'єднань» лише погіршила становище служителів культу, проти яких почали використовуватися всі можливі форми соціального тиску: юридичну безправність, матеріальну залежність, моральне знущення, притягнення до кримінальної відповідальності, фізичне знищення тощо. В результаті, на середину 1930-х рр. духовенство як соціальна категорія практично зникло або перейшло у підпільну діяльність.

Вчитель: Чому присвячена рубрика «На антирелігійному фронті»? [6, с. 2].

Учні: Систематичному висвітленню інформації про стан релігійності та кількість нових безвірників.

Вчитель: Коли була створена Спілка безвірників?

Учні: У 1927 р. була створена республіканська філія всесоюдної організації, після 1929 р. – Спілка войовничих безвірників України.

III. Підсумок. Вчитель: Які основні висновки ми можемо зробити?

Учні: Радянські ЗМІ були ефективним інструментом антирелігійної пропаганди. Особливу роль відігравали сатиричні видання, які завдяки специфічній сміховій мові стали популярними серед широких мас. ЧП став дієвим майданчиком формування атеїстичного світогляду, оскільки через гумористичні форми легше було нав'язувати ідеологічні наративи та правильні моделі поведінки.

V. Домашнє завдання: Опрацювати номери ЧП і простежити, якими художньо-виражальними засобами сталінський тоталітарний режим

закріплював впровадження насильницької колективізації. Підготувати презентації з цієї теми.

Висновки до Розділу 3

Вивчення тоталітарного сталінського режиму є складною і болючою темою в історії України. Тому формуючи громадянську свідомість учнів, вчителям важливо подавати цю тему об'єктивно, використовуючи різні джерела інформації (архівні, візуальні матеріали, усні свідчення тощо) та широкий арсенал методичного інструментарію (лекції, дискусії, семінари, круглі столи, творчі проекти, документальний театр тощо).

Необхідно також зосередити увагу на особливостях впровадження сталінського тоталітарного режиму в УРСР, де терор розпочався раніше за інші республіки та з'ясувати його наслідки не лише для українців, які безпосередньо постраждали від нього, а для їхніх нащадків.

Та передусім ця тема вимагає особливої емпатії до жертв, тому вчителі мають зосередитися на антропологічній оптиці, що увиразнює людські історії різних соціальних, гендерно-вікових, етнічно-національних та релігійно-конфесійних груп.

Висновки

Методологія дослідження базується на системному, міждисциплінарному та проблемно-орієнтованому принципах, що забезпечують всебічний аналіз історичного, педагогічного та методичного аспектів вивчення теми.

Саме такий комплексний підхід визначив *новизну роботи*, яка полягає у спробі поєднати дослідження тоталітарного сталінського режиму через висвітлення антирелігійної політики на сторінках журналу «Червоний Перець» (1927 –1933 рр.) із методикою його вивчення у шкільному курсі історії.

Для розкриття об'єкта та предмета дослідження ми використали 2 основні групи наукових праць, які присвячені висвітленню:

1) *антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму* (Єленський В. «Державно-церковні взаємини в Україні 1917 – 1990 рр.», Киридон А. «Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні», Чучалін О. «Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті роки», Бобко Т. «Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. ХХ ст.», Бабенко Л. «Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)», Ігнатуша О. «Закриття церков і релігійна свідомість: 20-30-ті рр. ХХ ст.», Дудка Л. «Журнал «Безвірник» у системі антирелігійної пропаганди в Україні в 1920–1930-х роках» тощо);

2) *антирелігійної пропагандистської ролі радянських ЗМІ* (Гриневич Л. «Механізми масового народобивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.)», Кузнецова Є. «Мова – меч. Як говорила радянська імперія», Єремєєва К. «Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України», Ключко Д. «Столітня зброя «Червоного Перцю»» тощо).

Окремим блоком ми виділили *навчально-методичну літературу* (навчальні програми, підручники з історії України та всесвітньої історії для 10

класу; навчально-методичні рекомендації тощо), яка пропонує широкий вибір методів, форм, засобів, прийомів для об'єктивного вивчення антирелігійної політики тоталітарного сталінського режиму кінця 1920 – початку 1930-х рр.

При ознайомленні з різними типами джерел (*опубліковані архівні матеріали, джерела особового походження* (спогади очевидців, щоденники, мемуарна література), *публіцистичні матеріали* тощо), ми зосередилися на таких як:

1) *нормативно-правові документи* (закони, постанови, циркуляри, інструкції тощо), які увиразнили 3 ключові етапи впровадження сталінським тоталітарним режимом антирелігійної політики у 1920 – початку 1930-х роках: I-й етап (1917–1923 рр.) – відокремлення Церкви від держави; II-й етап (1923–1929 рр.) – активізація антирелігійної агітації і пропаганди; III-й етап (1929–1930-ті рр.) – жорстке посилення антирелігійної боротьби та встановлення тотального контролю над діяльністю релігійних організацій;

2) *оцифровані номери гумористично-сатиричного журналу «Червоний Перець» (1927–1933 рр.)*. Безпосередньо використано *наративні* (фейлетони, гуморески, анекдоти, оповідання тощо) та *візуальні* (шаржі, карикатури, плакати, колажі тощо) тексти **32 номерів**, які вперше введено до наукового обігу.

Журнал «Червоний Перець» завдяки сміховій мові, зрозумілій і доступній широким верствам населення, став ефективним пропагандистським інструментом поширення антирелігійної пропаганди, нав'язуючи нові радянські наративи.

Аналіз релігійно-церковної тематики часопису дозволив виділити такі основні форми та методи антирелігійної політики:

1) *адміністративні* (закриття храмів та молитовних будинків, одержавлення церковного майна, високі податки на церковно-релігійну власність, позбавлення виборчого права, арешти, депортації, вербування агентів серед духовенства та вірян тощо);

2) *культурно-просвітницька робота* (створення мережі освітньо-наукових товариств та організацій, що поширювали атеїстичні ідеї, літературу; введення нової радянської обрядовості тощо).

На сторінках ЧП найбільш злісними ворогами радянської влади зображено духовенство та вірян поруч з «непманами», «петлюрівцями», «буржуазними націоналістами», «куркулями», «капіталістами».

Образ вірянина переважно представлений збірним образом українського селянина, що промовисто підкреслює посилену увагу сталінського режиму до *етнічного* питання.

Влада цілеспрямовано тиснула саме на малоосвічене селянство, для якого релігія завжди була однією з важливих складових життєдіяльності. Селян змальовано «куркулями», «попівськими прислужниками», «змовниками», які «прагнули державного перевороту та повернення старого ладу, зокрема церковного». Їх постійно протиставляли прогресивнішому робітничому класу як надійній опорі більшовиків. Вище радянське керівництво підкреслювало, що українці мають досить високий рівень релігійності, тому антирелігійну боротьбу потрібно проводити не лише проти церкви, а й проти будь-яких форм народного світогляду.

Опір українських селян насильницькій колективізації, що часто поєднувався із виступами проти антирелігійного тиску, став наймасовішим серед усіх радянських республік. Тому влада відреагувала на такий масштабний спротив штучним Голодомором-геноцидом 1932–1933-х рр. та масовими репресіями, що призвело до великих демографічних втрат, незворотних соціально-економічних змін та глибокої психологічної травми нації на декілька поколінь.

На тлі посилення антирелігійної боротьби та згортання політики коренізації з метою дескридатації всього українського знову гостро почало звучати *національне питання*. Так, очільників Української національної революції 1917–21 рр. зображали не лише буржуазними націоналістами, а й пособниками духовенства. Українізацію висвітлено як «невдале» і

«провальне» явище, а найбільш активних політичних та громадсько-культурних діячів – як непримиренних ворогів сталінського режиму.

У впровадженні антирелігійної політики важливо підкреслити також *гендерно-віковий* фактор. Зокрема, посилену увагу приділяли жінкам, що завжди були більш набожними, та молоді, на яку робили ставку в побудові радянської держави.

Отже, сталінський тоталітарний режим посилив конфліктність у багатоконфесійному українському середовищі. Це призвело до глибокого розколу передусім православ'я як найчисельнішої християнської конфесії та появи ряду об'єднань, течій, а також до знищення української національної церкви – УАПЦ, що було представлено як «самоліквідацію».

Інші християнські конфесії (римо-католики, греко-католики, протестанти) те релігії (юдеї) змушені були переходити у глибоке підпілля.

Підкреслено гостро ставилося питання боротьби з протестантськими організаціями та сектами.

Вже до кінця 1920-х рр. багато священників зреклися сану, а до середини 1930-х рр. духовенство як соціальна категорія практично було знищено.

Одним із векторів антирелігійної пропаганди, яскраво відображених на сторінках ЧП, стало систематичне роздмухування ворожнечі до західного суспільства, де релігія та церква посідали важливе місце.

Отже, вивчаючи тему тоталітарного сталінського режиму в старшій школі, варто наголошувати передусім на:

1. *Ознаках та чинниках* формування тоталітарної системи (культ особи; повний контроль держави над суспільством; відсутність політичної опозиції; терор і репресії; мілітаризація економіки та суспільства (підпорядкування воєнній ідеології); денаціоналізація (нівелювання національної ідентичності, асиміляційна політика) тощо).

2. *Особливостях його впровадження в УРСР*, де населення відповіло на колективізацію та антирелігійний тиск наймасовішим опором серед усіх республік, на що влада відреагувала масштабними репресіями.

3. *Антропологічному контексті* – вивченні життєдіяльності різних соціальних, гендерно-вікових, етнічно-національних та релігійно-конфесійних груп, що дає можливість не лише системно побачити загальнонаціональну катастрофу через долі конкретних людей і громад, а й відчутти моральний вимір подій. Адже антропологічний підхід допоможе учням досягнути механізми репресій, форми опору та прояви людяності в умовах виживання, сприятиме розвитку навички критичного мислення та етичного аналізу історії. Йдеться передусім про виховання емпатії до жертв режиму і виваженого ставлення до тих, хто був змушений в умовах страху, зневіри так чи інакше підлаштовуватись під систему. Антропологічний вимір цієї теми – це також про моральний обов'язок пам'ятати та запобігти повторенню подібних трагедій у майбутньому.

Тому український контекст вивчення цієї теми є найголовнішим акцентом особливо на тлі сучасної російсько-української війни, коли потрібно зміцнювати опірність агресору та єдність у боротьбі за незалежність України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

І. Опубліковані джерела

1. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». 22 січня 1919 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. К., 2003. № 2(21). С. 49–50.
2. Законодавство про релігійні культу. Збірник документів і матеріалів. К., 1973. 261 с.
3. Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу 1930 року від 29 грудня 1929 року*. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/33cbcc60-d72f-4aeb-bed3-3623bb1adcbe/content>
4. Тези по антирелігійній пропаганді прийняті пленумом ЦК КП(б)У від 22 червня 1923 р. // Культурне будівництво в УРСР. Збірник документів у двох томах. К., 1960. Т.1. С. 232–237.
5. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_01/
6. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_02/
7. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_06/
8. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_07/

9. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_08/
10. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_10/?page=4
11. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_10/?page=5
12. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_11/?page=1
13. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_12/?page=2
14. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_13/
15. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_14-15/?page=2
16. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_16/
17. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_18/?page=3
18. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_21-22/

19. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1928_23-24/
20. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1929_13/?page=3
21. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_02/
22. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_02/?page=2
23. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_04/
24. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_05/
25. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1930_06/
26. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1931_01/
27. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1931_16/?page=2
28. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1931_17-18/

29. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1932_05-06/
30. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1932_07/?page=4
31. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1932_11-12/?page=1
32. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1932_11-12/?page=4
33. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1933_02/?page=1
34. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1934_04/
35. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1934_13-14/
36. ЧП. URL: https://www.perets.org.ua/%D0%96%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%8C_1934_13-14/?page=7

ЛІТЕРАТУРА

37. Denzil Dean Harber. Religion in the Soviet Union Part I. Workers International News. 1945. P. 29–31.
38. Dyachenko A. From Repression to Appropriation: Soviet Religious Policy and Reform, 1917–1943. CUNY Academic Works. 2022. 78 p.

39. Fuery K. Visual Culture and Critical Theory (1-st ed.) / K. Fuery, p. Fuery. London: Arnold., 2003. 216 p. URL: <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/mizhvoyennij-period/724-vprovadzhennya-radyanskixsvyat-v-usrr-1920-ti-rr.html>
40. Paletz D. Political Humor and Authority: From Support to Subversion. *International Political Science Review*. 1990. Vol. 11. № 4. P. 483–493.
41. Pi-Sunyer O. Political Humor in a Dictatorial State: The Case of Spain. *Ethnohistory*. 1977. Vol. 24. № 2 (Spring). P. 179–190.
42. Rapp A. The origin of Wit and Humor / A. Rapp. NY: Dutton, 1951. 208 p.
43. Scott J. Domination and the art of resistance: hidden transcripts / J. Scott – New Haven: Yale University Press, 1993. 299 p.
44. Scott J. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance / J. Scott. New Haven: Yale University Press, 1985. 245 p.
45. The Council of Europe. History Teaching – History Education. URL: <https://www.coe.int/en/web/history-education/home>
46. Tikhomirov A. The Regime of Forced Trust: Making and Breaking Emotional Bonds between People and State in Soviet Russia, 1917–1941. *Slavonic and East European Review*. 2013. Vol. 91. № 1. P. 79–118.
47. Voynarovskiy A., Zhmud N., Hrebenova V. Persecution of Christian Confessions in Ukrainian Podilia During the 1930s. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2024. Voi. 44 Iss. 7, Article 4. <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2551>
48. Андрущак Р. І. Антирелігійна діяльність Спілки войовничих безвірників відносно Римо-католицької церкви на Поділлі наприкінці 20-х рр. XX століття. *Гілея*. 2016. № 105(2). С. 43–45.
49. Антирелігійна пропаганда в СРСР. URL: https://competition.novadoba.org.ua/files/presentation/60_2024_03_31_17_32_34.pdf

50. Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) / Л. Л. Бабенко. Полтава : ТОВ АСМІ, 2014. 549 с.
51. Бажан О. «Шпигуни в сутанах»: до питання про масштаби політичних репресій серед духовенства та віруючих в УРСР у 1937–1938 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X–XI. С. 135–154.
52. Бажан О. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920–1940-х років. *Краєзнавство*. 2009. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/31943/11-Bazhan.pdf>
53. Балдинюк О. Роль Спілки Безвірників України в антирелігійній пропаганді (20–30-ті рр. XX століття). URL: [https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7086/1/Rol_Spilky_bezvirnykiv_Ukrainy_v_antyrelihiinii_propahandi_\(20-30-ti %20roky_XX__stolittia\).pdf](https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7086/1/Rol_Spilky_bezvirnykiv_Ukrainy_v_antyrelihiinii_propahandi_(20-30-ti_%20roky_XX__stolittia).pdf)
54. Баханов К. О. Навчання історії в школі під кутом зору компетентнісного підходу: посібник для вчителя. Харків: Основа, 2012. 127 с.
55. Баханов К. О. Професійний довідник вчителя історії. Харків: Основа, 2017. 294 с.
56. Безбожний пісенник /Упор. Я. Ковальчук. Харків: Плужанин, 1929.
57. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.). Т. 2. Коло: Дрогобич, 2013.
58. Бобко Т. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2005.
59. Бондаренко П. Вивчення особливостей сталінського тоталітарного правління в УРСР у вищій школі: методичні рекомендації / *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 56, том 1, 2022. С. 11–18. URL: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/56_2022/part_1/2.pdf
60. Боротьба з релігійними святами – боротьба за п'ятирічку, за колективізацію, за безперервку, за новий календар. *Зброя безвірника*,

Антирелігійна читанка. Харків-Дніпропетровське: Держ. вид-во Укр., 1930. С. 200–202.

61. Булда А. А., Гончарова О. А. Методика реалізації ціннісно-діяльнісного підходу у процесі викладання суспільствознавчих дисциплін: навч.-метод. посібник для вчителів та студентів. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. 238 с.

62. Буняк О. Матеріали Національного музею історії України про антирелігійну політику в Україні 1920– 1930 рр. *Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ. 2015. С. 71–78.

63. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 285 с.

64. Власов В. С. Історія України (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ : Літера ЛТД, 2018. 304 с.

65. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.

66. Войнаровський А., Жмуд Н. Сатирично-гумористичний журнал «Червоний Перець» як джерело відображення повсякденного життя радянської України: аналітичний огляд за 1932 рік. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. Вінниця. Вип. 49. С. 82–90. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-82-90>

67. Всеукраїнська школа онлайн [Електронний ресурс]. URL: <https://lms.eschool.net.ua>

68. Гаєвська Т. І. «Червоний» календар радянської України (1917–1991 рр.) та незалежної України. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.statline.org.ua/obraz/33/2109>

69. Гнєздилов М. Безперервне виробництво та питання безвір'я. *Зброя безвірника, Антирелігійна читанка*. Харків-Дніпропетровське: Держ. вид-во Укр., 1930. С. 210–214.
70. Грамші А. В'язничні зошити : вибрані записи : пер. з італ. К.: Вперед, LAT&K, 2014. 241 с.
71. Гриневич Л. В. Механізми масового народоббивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.). *Сторінки історії* (38). URL : <https://historypages.kpi.ua/article/view/90975>
72. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 74–80.
73. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.; ред. С. О. Васильченко, рец. канд. іст. наук Ю. І. Шаповал. / Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 342 с.
74. Деревенко А. В. Використання політичних карикатур на уроках історії в 11 класі для вивчення радянської пропаганди періоду «холодної війни» (за матеріалами сатиричного журналу «Перець»). Магістерська робота. Середня освіта (Історія). 014.03 Середня освіта (Історія). Ніжин, 2023. 79 с.
75. Дзюба І. Літературно-мистецьке життя: 10–30-ті роки // Історія української літератури. ХХ століття. У 2 кн. Кн. 1: 1910–1930- ті роки: Навч. посібник / За ред. В. Г.Дончика. К.: Либідь, 1993. С. 72–74.
76. Дудка Л. Журнал «Безвірник» у системі антирелігійної пропаганди в Україні в 1920–1930-х роках. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії. 2010. № 20. С. 336–341.
77. Дудка Л. Спілка безвірників у контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології та періодизації. *Емінак*. 2016. № 1(2). С. 48–55.

78. Електронна бібліотека Чтиво. Розділ – Історична література. URL: <http://chtyvo.org.ua/genre/istorychna/books/>
79. Євсєєва Т. М. «Безбожна п'ятирічка». Діяльність спілки войовничих безвірників. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / ред. В. М. Литвин. Київ, 2003. С. 656–675.
80. Єленський В. Державно-церковні взаємини в Україні 1917 – 1990 рр. К.: Товариство «Знання», 1991.
81. Єремєєва К. Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України. Харків, 2018. 200 с. URL: <https://keui.wordpress.com/2018/06/07/yeremeyeva/>
82. Журба М. А., Жолоб М. П. Піднесене і земне: релігійні громади етнічних меншин в умовах комуністичного режиму в Україні (20–30-і рр. ХХ ст.). Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. 312 с.
83. Журба М., Потильчак О., Жолоб М. Спілка безвірників України (друга половина 1920-х років): становлення та структура. *Світ Кліо*. 2021. № 3(2). С. 16–27.
84. Журнал «Перець» 1928 року: безжалісна сатира часів згортання НЕПу. URL: <https://was.media/microformats/zhurnal-perec-1928-roku/>
85. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників української автокефальної православної церкви (1919–1938). Частина 1. За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України. URL: <https://www.reabit.org.ua/files/store/Lviv.1.pdf>
86. Ігнатуша О. Закриття церков і релігійна свідомість: 20–30-ті рр. ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Історичне релігієзнавство. 2009. Вип.1. С. 75–86.
87. Інноваційні технології навчання в умовах модернізації сучасної освіти: моногр.; за ред Л. З. Ребухи. Тернопіль: ЗУНУ, 2022. 143 с.
88. Інститут модернізації змісту освіти. Розділ – електронні версії підручників. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/yelektronn-vers-pdruchnikv/>
89. Ісіченко І. Історія христової церкви в Україні. Харків, 2008. 700 с.

90. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/>
91. Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>
92. Історія як пропаганда. Навчальне видання. Київ, 2024. URL: https://www.academia.edu/124249575/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D1%8F%D0%BA_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0_%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%B4%D0%BB%D1%8F_%D0%B2%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B2
93. Каганов Ю. О. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету. Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVI. С. 186–194.
94. Калабська В. Сучасна оцінка антирелігійної компанії в освіті радянської України (за матеріалами педагогічної періодики 20-х років ХХ ст.). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2012. № 3. С. 96–102.
95. Капелюшний А. Виникнення і розвиток української радянської сатиричної публіцистики. Київ : НМК ВО, 1990. 136 с.
96. Капелюшний А. Сатиричний журнал «Червоний перець». Львів: Вища школа, 1986. 143 с.
97. Келембетова В. Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. К., 1984. 192 с.
98. Киридон А. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920–1930-і рр.). *Уманська старовина*. № 3. 2017.

99. Киридон А.М. Держава – Церква – Суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія. Рівне: РІС КСУ, 2011. 216 с.
100. Клочко Д. Століття зброя «Червоного Перцю». URL: <https://chytomo.com/ekzempliary-xx/stolitnia-zbroia-chervonoho-pertsu/>
101. Косенко Ю. М. Становлення та розвиток спеціальної методики навчання історії: монографія (друга половина XIX – початок XXI століть). Чернівці: Букрек, 2016. 216 с.
102. Кривохатський М. За новий безрелігійний побут у колгоспах. Х.: Пролетар, 1931. 47 с.
103. Кришмарел В. Ю., Малієнко Ю. Б., Мацейків Т. І., Ремех Т. О. Актуальні питання компетентнісно орієнтованої методики навчання історії та громадянської освіти в ліцеї: методичний посібник. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 370 с.
104. Кузнецова О. Д. Засоби й форми сатири та гумору в українській пресі. Львів : Вид. центр Львів. ун-ту ім. І.Я. Франка, 2003. 250 с.
105. Кузнецова Є. Мова – меч. Як говорила радянська імперія. Видання друге доповнене. Глибока: «Твоя підпільна гуманітарка». 2024. 376 с.
106. Лаас Н. О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 170–191.
107. Лубенець Є. Впровадження радянських свят в УСРР (1920-ті рр.). URL: <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/mizhvoyennij-period/724>
108. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / Наук. ред. Л.Ю. Посохова / Передм. О. А. Коляструк; вступне слово Л.Ю. Посохової. Х.: Раритети України, 2016. 226 с. (Структури повсякденності).
109. Малик Я. И. Роль преси у психологічній війні більшовиків за українське селянство у 1919–1920 рр. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1997.

110. Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 років в УСРР [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с.: іл.. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Golodomor_1932_1933
111. Маховська С. Радянізація весільного простору: між обрядом і повсякденням. *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: зб. матер. Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14-15 травня 2015 р., м. Вінниця/ Ред. кол.: О.А. Коляструк та ін. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 117–122.*
112. Мисан В. Місія шкільної історії: вчити мислити чи зазубрювати фактиподії? *Проблеми дидактики історії*. 2017. Т. 68. № 6. С. 77–85.
113. Мисан В. О. Принципи змісту шкільного курсу історії України як дидактична проблема. *Проблеми дидактики історії*. 2017. Вип. 8. С. 49–56.
114. Між двома війнами. Антирелігійна політика в УРСР та утиски православних у міжвоєнній Польщі. URL: https://old.novadoba.org.ua/sites/default/files/files/razom_na_odniy_zemli/4.2.pdf
115. Моїсеєнко Л. Антирелігійна політика радянської влади у 20-ті рр. ХХ ст. в Україні. *Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви*. Дніпропетровськ: Вид. «Пророк», 2015. С. 56–62.
116. Мороз П. В., Мороз І. В. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі: метод. посіб. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2018. 96 с.
117. Народ про релігію: Українська народна антирелігійна творчість. Вид. друге, перероблене і доповнене. К., 1984.
118. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч.1. 1917 – середина 20-х років. Київ: [Б.в.], 1995. 390 с.

119. Нова доба: Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін. URL: www.novadoba.org.ua

120. Олена Буняк. Матеріали Національного музею історії України про антирелігійну політику в Україні 1920– 1930 рр. Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви: Матеріали Міжнарод. науково-практ. конф. м. Київ, 11 червня 2015 р. К., 2015. С. 71–78.

121. Освітній проєкт «На урок». URL: <https://naurok.com.ua/>

122. Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років. Київ: Б.в, 1994. 252 с.

123. Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України. Ч.1. Полтава: АСМІ, 1997. 502 с.; Ч.2. Полтава: АСМІ, 2001. 630 с.

124. Подкур Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб. Київ : Рідний край, 2000. 238 с.

125. Політична історія України. XX століття : в 6 т. / С. В. Кульчицький (кер.), Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. Київ : Генеза, 2003. Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). 448 с.

126. Пометун О. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 2. С. 62–72.

127. Реєнт О., Малій О. Історія України: підруч. для 10 кл. (рівень стандарту, акад. рівень) для загальноосвітніх навчальних закладів. К.: Генеза, 2010. 242 с.

128. Романюк М. М. Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна: до постановки проблеми. URL: <https://pvs.uad.lviv.ua/media/39/3.pdf>

129. Салмич Т. Український гумор 1930-х років на прикладі сатиричного журналу «Перець». Дипломна робота з філології. Загреб, 2023. 49 с.

130. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.

131. Струкевич О. К. Історія України: підруч. для 10 кл. (рівень стандарту) для закл. загальн. середн. освіти / О. К. Струкевич. К.: Грамота, 2018. 240 с.

132. Томахів В. Специфіка та особливості політичних репресій в Україні в 30-х роках у процесі становлення тоталітаризму. *Політичні репресії в Радянській Україні у 1930-ті рр. : зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільськ, 2018. С. 39–49.

133. Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті [текст] : збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11 – 12 червня 2020 року. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. 556 с.

134. Тоталітарна пропаганда. Уроки української історії XX-XXI ст. Посібник для вчителів та учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. / Автор. колектив: Петро Кендзьор, Людмила Махун, Елла Ситник, за редакцією Петра Кендзьора, 2024. 68 с. URL: https://www.dvv-international.org.ua/fileadmin/files/eastern-neighbors/Ukraina_pics/Vika/%D0%9E%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D0%B9%D0%BD-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%B4%D0%BB%D1%8F_%D0%B2%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B2_1.pdf

135. Український інститут національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua>

136. Федік Ю. М. Роль політичних карикатур та їх специфіка у сучасних англомовних медіа. [Електронний ресурс]. URL: <https://seanewdim.com/wpcontent/uploads/2022/02/httpsdoi.org10.31174SENDPh2021260IX7604.pdf>

137. Чабанна М. В. Засоби формування нового типу особистості у тоталітарному суспільстві. *Наукові записки*. Том 20. Спеціальний випуск. Національний університет «Києво-Могилянська академія, 2002. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua>
138. Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Київ, 2005. 479 с.
139. Чучалін О. П. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920–1930-ті рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 142(1). С. 182–188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2019_142%281%29__39
140. Чучалін О. Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті роки. Умань: Видавець «Сочінський М. М.». 2018. 180 с.
141. Шаповал Ю.І. Спілка визволення України (СВУ). URL: http://www.history.org.ua/?termin=Spilka_vyzvolennia
142. Щербань М. В. Відносини радянської влади і російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930 рр.). Чернівці, 2015. 268 с.
143. Якубова Л. Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя Радянської України 20-х–початку 30-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Т. 13. С. 72–106.